

NEMZET, NYELV, IRODALOM

(Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához)

I.

Az 1780-as évek magyar irodalmában erőteljesen előtérbe kerül a haza – vagy a nemzet – fogalma.¹

Ez kétségkívül új fejlemény a felvilágosodáskor Magyarországnak szellemi életében s újdonsága éppen akkor mutatkozhat meg, ha az évtizedben fellépő írók törekvéseit azokkal a tendenciákkal szembesítjük, amelyek a magyar felvilágosodás első nemzedékének a hetvenes évek folyamán kibontakozó irodalmában érvényesültek. A két generáció viszonyát ebben a vonatkozásban jól szemléltetheti Orczy Lőrincnek, a hetvenes évek legtekintélyesebb írójának 1787-ben megjelent verseskötönyve. A Költeményes holmi egy nagyságos elmétől című gyűjteményt Révai Miklós rendezte sajtó alá és írt elé egy bevezető költeményt, amelyben Orczy hajdani támogatójának szellemét idézi: Barkóczy Ferenc esztergomi érsek „hamvait” szólítja meg. A mintegy kilenc lapos verses előszó és a kötetben található – túlnyomórészt még az 1760-as évek első felében írott – versek összehasonlítása jól mutatja, hogy egymástól alaposan eltérő nyelven beszél az idős poéta és a fiatal kiadó. Orczy verseinek világában a nemzet láthatóan és közvetlenül nem játszik lényeges szerepet (a szó maga is csak néhányszor bukkan elő a kötetben),² előtérben itt az erkölcs, pontosabban: a helyes és ésszerű magatartás kérdései állnak, s ezek a kérdések a kötet költeményeiben egyáltalán nem alkotnak kialakult rendet: a fényűzés voltaire-i szellemet idéző apologetájának és a mértékletes életvitelre figyelmeztető sztoikus moralistának a tanácsai küszködnek egymással.³ Révainak a kötet egészéhez képest jelentéktelen terjedelmű bevezetője viszont nem is utal az Orczy-versek középpontjában álló erkölcstan problémákra, de tele van olyan szavakkal és kifejezésekkel („romlani indult Haza”, „Magyar Nagyság”, „Haza java”, „anya nyelv nevelgetése”, „Oszlopa hazának”, „Haza szeretés”, „fényt és jobb ízt adni a Haza nyelvének” stb.), amelyek önmagukban is a haza állandó és erőteljes jelenlétére utalnak a fiatal szerző gondolatvilágában.

A két költő között ily módon megmutatkozó különbség a két nemzedék között általában is meglevő különbséget érzékelteti ugyan, de tévedés lenne ezt úgy értelmezni, hogy a nemzet a nyolc-

¹Az olvasó bizonyára hamar észreveszi, hogy ez a tanulmány a magyar felvilágosodáskor nemzetfogalmával kapcsolatos kérdéseknek csak viszonylag kis hányadát elemzi. Részben ez teszi lehetővé, hogy eltekintsünk a haza és a nemzet fogalmi között eredetileg meglevő (vö. SZÜCS Jenő, *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge*, in *Nemzet és történelem*, Bp. 1984.² 13–187.) tartalmi különbség vizsgálatától. A különbség alighanem a XVIII. század végén is létezik, de tárgyunk szempontjából bizonyosan nincs szó olyan markáns fogalmi elkülönülésről, mint pl. a francia politikátörténetben a nation és a patrie között (vö. Jean-Yves GUIOMAR, *L'ideologie nationale*, Paris, 1974.).

²A Barkóczy Ferenchez írott prózai ajánlásban esik szó arról, hogy „ezen zavart” írásnak a célja eredetileg az volt, hogy a szerző fel akarta „ébreszteni” „Nemzetünket” írásra (12), a kötetben magában pedig egyetlen olyan vers van, amelynek a haza a főszereplője – A magyar Hazának című költeményben (48–51) azért örvendezik a poéta, mert régóta nem pusztította az ellenség határait.

³Erre s a következőkre l. BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és iróbarátai* (Bp. 1976.) vonatkozó fejezeteit.

vanás évek íróit elsődlegesen befolyásoló eszmének tekinthető, Orczy és költőbarátai számára viszont még nem bírt különösebb jelentőséggel. A nemzet (vagy a haza) emlegetésében megmutatkozó s igencsak feltűnő mennyiségi eltérések ebben az esetben nem a nemzet kérdései iránt való érdeklődés mértékére, erősebb vagy gyengébb intenzitására utalnak, az eltérések a két nemzedék számára érvényes nemzetfogalom eltérő tartalmával vannak összefüggésben. A felszínen ebből annyi látszik, hogy a nyolcvanas években a nemzetfogalom gyakran és erőteljesen nyilatkozik meg, a hetvenes évek költőinek munkáiban viszont rejtőzködő marad, ami általában azt jelenti, hogy gondolataik gyakran indulnak ugyan felőle, de red viszonylag ritkán irányulnak. A gondolkodásnak ezt a tendenciáját csak felerősíti, hogy az 1760-as évek közepe óta a nemesség egyre inkább védekezésre kényszerül a „magyar szabadság”-ot „lassankint” csorbító Bécs ellenében s mivel az ő politizálásuk a leggyakrabban és a legszívesebben nem nyíltan, hanem burkoltan, egy jellegzetes erkölcsi álláspont alakjában jelentkeznek – a nemzet fogalmát náluk voltaképpen maga a nemzet érdekében feltámadó politikusi indulat takarja el. Ez a politizáló életbölcesség, amelyet a hetvenes évek Orczyja képviselt a legkiérleltebb változatban, de amelynek tételeit a vele levelező jóbarát, Barcsay Ábrahám is gyakran megszólaltatja, a sztoikus magatartás évezredek hagyományát hívja segítségül: a „hívságok” után bolond módra kapkodó és ezért önnön vesztébe rohanó udvari világot fölényesen szemlélik és ítélik meg a dolgok valódi értékét ismerő magyar „bölcsek”, akik tudják, hogy a történelem tanulsága szerint a „birodalmak fogytát” jelzi, ha az ősi egyszerűséget és erényt felváltja a fényűzés és a tespedés. A Hívság látásakor gerjedett jámbor érzés című Barcsay-költemény első versszakai igen pontosan foglalják össze ezt a sok változatban megfogalmazott és egyértelműen ideologikus tartalmú erkölcsstani álláspontot. A költő Orczyt, a kurtadalmányú „kis kopasz ember”-t kíséri sétáján a „Megromlott világ szennyes szugoljában”, Bécsben, a hívságoknak e szomorú birodalmában, ahol „el telik a szem”, de a „szív marad függőben”, ahol Cato vagy Seneca bölcsessége halott hagyomány, ahol az erkölcsstelenség és a fényűzés antik őseinek, Lucullusnak és Aspasiának a szelleme uralkodik.

A „két nagyságos elme” 1789-ben (ugyancsak Révai Miklós által kiadott) „költeményes születéseit” figyelmesen olvasva azonban elég gyorsan kiderül, hogy ez a sztoikus erkölcsfilozófiából és egy fatalista – számukra feltehetően Montesquieu által közvetített – történelembölcseleti tézisből kialakított ideológiai páncélzat már távolról sem koherens és így nem is nyújthat igazi védelmet. Az a vonzalom, amely Orczynak még a hatvanas évek elején írott jó néhány versében (pl. Barátságos beszélgetése egy úrnak káplányjával, Magyar szépekhez stb.) oly erőteljesen megnyilatkozott a kereskedő és gazdagodó világ értékei, elsősorban az öröme fogékony, tehát szorgalmas és tevékeny emberi magatartás iránt, megfogant a fiatalabb „társak” lelkében is. Barcsay, A kávéra c. nevezetes vers költője egyik, Orczy Lőrinchez írott episztolájában pl. nyíltan és erkölcsi megfontolások nélkül irigylí el a gyarmatosító népek lehetőségeit (Egy jó barát beteg barátjának), Ányos Pál pedig éppen Barcsaynak címezi azokat a verses leveleket, amelyekben elfogulatlanul dicseri a régiek (őseink) szegényes életével szemben az újkori világ által nyújtott (kozmopolita) örömeiket (Barcsay Kapitányának, 1779 december 21-én és 1780 január 5-én), azaz: Bessenyei György barátai – könnyen elvégezhető az azonosítás – más pillanataikban voltaképpen ugyanazt akarják biztosítani saját nemzetüknek, mint amit oly szomorú megvetéssel szemlélnék a bécsi utcákon sétálva. Mivel a fényűzés örömeibe merült császárvárosról már ismételtelen megfogalmazták ítéletüket, a baljós törvényszerűséggel – a gazdagság puhaságot szül, a puhaság az erkölcsök megromlásához, ez pedig az életképtelenséghez vezet, a hívságok kedvelése tehát szükségképpen a hanyatlás útjára taszítja a nemzetet – szembe kell nézniük akkor is, amikor a „Magyar Haza” gazdagításáról és növekedéséről álmodoznak. Verseikből és egyéb megnyilatkozásaikból így egy közös gondolkodói helyzet körvonalai bontakoznak ki s bár különböző módokon élük át s alaposan eltérő válaszokat adnak rá, mégis, annak, hogy egymáshoz személyesen is oly igen közelálló költőkről van szó (műveik jelentősebb része pl. egymáshoz írott episztola) e közös helyzetben van az alapja. E közös helyzetnek az alapja viszont nem más, mint maga a nemzet – mert igaz ugyan, hogy ennek a problematikus helyzetnek bizonyos esetekben (pl. Ányosnál) az egyes ember sorsára vonatkozó mozzanatai tűnnek elő erőteljesebben, azért az elmondottakból is jól kietszik, hogy itt végső soron a nemzet sorsára vonatkozó, onnan felmerülő kérdésekről van szó. Azt kell tehát mondanunk, hogy a hetvenes évek legjelentősebb nemesi költői számára a nemzet fogalmának komoly jelentősége van, noha ez a fogalom írásaiban nem, vagy alig látszik – a védekezés ideológiája, az éledező remények és a feltámadó kételyek mögött szinte teljesen elhalványul az, amit védenek és amiért aggódnak. S itt nemcsak, sőt,

elsősorban nem arra kell felfigyelnünk, hogy verseikben viszonylag ritkán fordul elő a haza vagy a nemzet szó, hanem arra, hogy megnyilatkozásaikban a számukra érvényes nemzetfogalomra vonatkozó információkra is csak elég ritkán bukkanhatunk.

Ez a kevés azonban egyértelmű: az 1767-es úrbéri rendeletet „hazája veszése”-ként megsírató Barcsay vallomásától Ányos 1784-ben befejezett Kalapos király-ig (amelyben II. József egyik bűneként szerepel, hogy „egy fontba mérte” a nemeset jobbággyával) szinte minden jelzés arról tanúskodik, hogy náluk a nemzet alatt a nemesség értendő. Az itt érvényes nemzetfogalomnak ezt az – egyébként természetesen tekinthető – tartalmát megerősíti dilemmájuk természete is, hiszen a fényűzés elkölcsmorból és hanyatláshoz vezető hatalmától a korabeli magyar jobbággyok nyilván kevésbé voltak veszélyeztetve, ahogy a luxus örömeinek tevékenységre és vállalkozásra készítő vonzereje sem őket kísértette meg elsősorban. A figyelemre méltó nem is az, hogy e költők számára a nemzet a nemességgel azonos, hanem az az ellentét, hogy viszonylag sok szó esik verseikben a fenyegető vagy ígéretes lehetőségekről, de alig valami arról, amire a fenyegetések vagy lehetőségek vonatkoznak: a nemzet a jelek szerint számukra komoly ügy, de nem téma. Az elmondottak alapján azonban nyilvánvaló: nem is azért emlegetik keveset verseikben a nemzetet, mintha az életüknek természetes és ezért reflexiókat sem igénylő kerete lenne, a hallgatás itt valóban csak azt jelenti, hogy nem szívesen beszélnek róla. Könnyen támadhat az a benyomásunk, hogy a hetvenes évek vezető nemesi írói mintegy rejtgetik a nemzetről alkotott fogalmukat – védelmézik a „magyar Haza” érdekeit, fűrkészik lehetőségeit, őt magát azonban nem engedik az előtérbe kerülni. Ha politikai helyzetükre gondolunk, akkor ez a különös magatartás némiképpen érthetővé válik: a jobbággyok sorsát felkaroló, egy „allgemeine Wohlfart” programot célként kitűző, felvilágosult vonásai miatt talán már az európai szalonokban is, de a hazai jobbággyok kunyhói környékén mindenképpen népszerűnek tekinthető udvari politikával szemben aligha lenne szerencsés egy olyan nemzetfogalmat szembeszegezni, amelynek az az alapvető vonása, hogy az ország népességének túlnyomó része nem tartozik hozzá. A nemzetről való hallgatás így azonban beszédes hallgatás: azt jelenti, hogy ezt a néhány művelt, jól tájékozott és politikailag érzékeny magyar nemeset érintette meg először a nemesi életforma illegitimitásának távoli, de jól érzékelhető sejtelme. Ez a sejtelem egyszer-egyszer meg is szólal ugyan („én is azt állítom / Hogy csak herék vagyunk, régóta tanítom” – írja pl. Barcsay), ennek ellenére: a hagyományos feudális szisztéma ideológiai és erkölcsi hátterének szegényessége még nem készíteti őket világrendjük felülvizsgálatára s nemcsak azért, mert a rendi társadalmi berendezkedésnek számukra nem mutatkozik alternatívája, hanem mert ők nyugtalanok ugyan, de a helyzetet azért voltaképpen nem érzik még kritikusknak.

A hetvenes évek nemesi költői számára tehát a nemzet fogalma jelentős értéket képvisel, de nem alkalmas arra, hogy az előtérbe kerüljön – viszont rögtön láthatóvá válik ebben a körben is, amikor a nemesi ideológián belül megjelenik egy olyan elgondolás, amely mintegy elfogadva a monarchista politika kihívását, ugyancsak a „közboldogság” elérését tűzi ki célul. Ez történik meg Bessenyei György munkásságában. A hetvenes évek legjelentősebb nemesi írója és gondolkodója 1777-ig még a magyar nyelv kérdéséről sem beszél érdemlegesen, az évtized végén készült írásaiban azonban a nemzet nemcsak gyakran, nemcsak tiszta és éles körvonalakkal, de többféle nézőpontból is megmutatkozik. Látjuk közjogi helyzete felől (A törvénynek útja), történelme felől (A magyar nemzetnek szokásairól...), „aktuális politikai helyzetében, az udvari politikával szembesítve (A haza szerepéről és Az Ország nagyjairól szóló gondolatok a Bessenyei György társasága c. kötetben) és a reá váró feladatok tükrében – a kulturális programot kifejtő írások ugyanis a korszerű nemesi nemzet feladatait és új értékrendjét körvonalazzák. Fontos hangsúlyozni, hogy Bessenyei nemzetfogalma egyértelműen – társainál is markánsabban – rendi jellegű: nála nemcsak világos, de éles közjogi különbség is van a nemesség és a „föld népe” között (amely „rabbá tette magát”), az ő interpretációja azonban már arra is nagy hangsúlyt helyez, ami összeköti e „tagokat”. Így jelenik meg írásaiban az „egész Nemzet” fogalma – amelyen a jobbággyoságot és a nemességet együtt kell érteni –, s bár e két osztály együttműködését bemutató s többször is leírt metaforája természetesen a közöttük levő és alapvető különbséget is leszögezi, a tabló mégis egységes és maga is az egységet és az összetartozást sugallja. A parasztság ebben a felfogásban a nemesség bölcsője (belőle emelkednek fel a nemesi karba a kiválók), dajkája (el is tartja a kiválókat), de ugyanakkor a temetője is: ide sülyednek vissza hosszabb-rövidebb idő után az érdemes atyák érdemtelen leszármazottai. Vagyis: amilyen fontos

számára a meglevő társadalmi rend szerkezetének a szilárdsága, legalább annyira fontos a nemzetet alkotó „tagok” közötti egyéni utak biztosítása, a kiválás lehetősége és az érdemek jutalmazása, az tehát, hogy megvalósulhasson az egyes ember „külsőképpen való” nemessé válása is. Az említett írások egyik fontos eleme az a tétel, hogy a nemesség mindig is valóságos érdemeken alapult, csak míg a régiségben a „kard”, azaz: a vitézség volt az az érdem, az 1770-es évek Magyarországnán már elsősorban a „penna” ereje, azaz: a szellemi kiválóság vezetheti az alacsony származású embert a nemesi karba. „Jó elmék” nélkül nem művelhetők a tudományok, a legfőbb célnak, a közbizalom megközelítésének feltétele pedig az, hogy a „tudományok” „közönségesek” legyenek az ország lakosai között. Bessenyei ily módon osztályát védve azon töpreng, hogy hogyan lehetne tagjait az új kor új igényeinek megfelelő érdemek alapján – kicserélni. Így tehát Bessenyei a rendi felvilágosodás első nemzedéke részéről a felvilágosult monarchia elgondolásával szembeállítható, sőt, elméletileg jobbnak ítéltelhető koncepciót dolgozott ki, de tudjuk, hogy mindehhez nem sikerült megteremteni az intézményi alapot, kudarcba fulladt az 1780 körüli esztendőök legjobb szellemi erőit összefogó Hazafi Magyar Társaság ügye is. Mária Terézia halálát követően pedig ő maga hamar kénytelen volt elhagyni Bécset s visszavonulni bihari birtokára. A hetvenes évek nemzedéke ezzel szétesik: tagjai az új évtizedben születő és élő magyar irodalom életében már nem, vagy alig-alig vesznek részt.

S ha az e nemzedék számára érvényes nemzetfogalomról azt kell megállapítanunk, hogy szinte mindvégig rejtőzködő marad s hogy voltaképpen csak Bessenyeinek a hetvenes évek végén készült írásaiban válik láthatóvá – az évtized fordulója után fellépő írók számára érvényes nemzetfogalomnak viszont éppen az az egyik legfontosabb vonása, hogy látszik, sőt, hogy minduntalan meg akar mutatkozni: a „nemzet”, a „haza” az évtized irodalmában alighanem a leggyakrabban leírt szavak közé tartozik. A különbség a két nemzedék között azonban valóban nem az, hogy az egyik keveset említi a hazát, a másik pedig sokat – az eltérés lényege természetesen abban keresendő, hogy mit mondott a ritka szó és mit a gyakori beszéd.

II.

A nyolcvanas évek írói ugyanis nem csupán többet emlegetik a nemzetet írásaikban, mint az előző évtized irodalmának főszereplői, hanem eltérő látásmóddal is. Mivel a hetvenes évek felvilágosult nemesi íróinak nemesi nemzetfogalma csak Bessenyei György írásaiban tárulhatott fel, a fiatalabbak szemléletének közös jegyei és elődeiktől eltérő vonásai is akkor mutatkozhatnak meg élesen, ha az ő nézeteivel szembesítve vesszük szemügyre őket. Az összevetést lehetővé teszi, hogy van egy átfogó és közös alap, amely Bessenyei elgondolásait összekapcsolja az 1780-as években jelentkező írók megnyilatkozásaival, nevezetesen: a nemzet fogalma nála is, utódainál is a művelődés kérdéskörével szerepel együtt: Bessenyeinek a nemzettel kapcsolatos nézetei éppen az oly nagy hatásúnak ismert kulturális program írásaiban (vagy azokkal közvetlen kapcsolatban levő írásokban) van kifejtve, utódainál pedig az egyéb összefüggések látszólag el is halványulnak a kulturális vonatkozások mögött. A lényeges eltérések ezen a fontos, sőt, bizonyos szempontból döntő jelentőségű közös alapon mutatkoznak meg.

Bessenyei programírásaiban a nemzet kérdésköre mindenekelőtt az elérendő céllal, a közbizalom céljával van szorosan összekötve – az immár klasszikusnak tekinthető logikai menet szerint ennek „egyik” eszköze a „tudomány”, a tudomány kulcsa pedig a nyelv, mégpedig a „számosabb rész”, azaz: az egész nemzet nyelve. Ebben az elgondolásban a nyelv van kulcspozícióban: hogy a „tudományok” az ország lakosai között elterjedve növelni tudják a boldogságot, megfelelően gondozott és – természetesen – általánosan használt nyelvre van szükség, ez az alapfeltétel, amely nélkül a tudományok nem tölthetik be feladatukat – a nyelv a tudományok otthona (oda kell őket „bévonni”, ott kell őket kifejlesztetni), de elsősorban vehikulumként szolgál: megfelelő státusa és megfelelő állapota nélkül a tudományok magukba zárkoznak és boldogtalan marad az ország népe. A nyolcvanas években fellépő írók számára azonban ez az igen szilárd logikájú s Bessenyei írásaiban különféle nézőpontokból kifejtett program kevésnek bizonyul, nem vitatkoznak ugyan vele (sőt,

nemcsak egyes elemeit használják fel, de néha magát az egész gondolatmenetet is),⁴ mégis: az az elképzelés, amely az új évtized íróinak a nemzeti művelődésre vonatkozó írásaiból bontakozik elő, alapvetően más mozzanatokot helyez előtérbe és lényegesen eltérő súlypontokat jelöl ki, mint amit Bessenyeinél látunk. E változásnak a legfontosabb eleme pedig éppen az, hogy megváltozik a nemzeti nyelv szerepe – míg Bessenyei programjában eszköz, a közös eszköze (benné fejlődnek és általa terjednek a tudományok), 1780 után viszont elsősorban jelként mutatkozik meg, a nemzeti lét jeleként: az 1780-as évek írói számára a nyelv legfontosabb tulajdonsága az, hogy a nemzet leg-átfogóbb ismérve és ugyanakkor létének biztosítóka. A virágzó és elterjedt nemzeti nyelv „az a palládium, mely fenntartja alkotványunkat; az a végvár, amely az idegent, míg idegen, eltilt határainkról, vagy hazafivá átváltoztat, az a mód, amely nemzetünket létében megtartja, az a jegy, amely megóv, hogy a többek között el ne olvadjunk...” írja le az Uránia Bevezetése-nek alighanem leghosszabb mondatát Kármán József (1794), jóval előtte viszont nagyon is tömören fogalmaz Péczeli József, a komáromi prédikátor: „Egy a’ nyelv, egy a’ nemzet”. S kettőjük mellé igen sok változatot idézhetünk: „A’ nyelv nélkül a’ Nemzet, mint Nemzet fenn nem állhat” (Gáti István), „Mi igazabb pedig annál? hogy a nyelv elvesztésével a’ Nemzet, ezzel el-vesz az ország” (Kiss József), „Nemzetünk tsak addig magyar, ameddig nyelve él” (Virág Benedek), „A Magyar Nemzet, ha elveszti saját Nyelvét, maga is egészen elvész: ’s a’ Magyar nem leszen már Magyar” (Révai Miklós). A megfogalmazások változatosak, de értelmük egy: a kor íróinak a tudatában a nemzet valóban a nyelvében él.⁵

S éppen ez, tehát a nemzeti létet szorosan a nyelvhez kapcsoló felfogás nyilatkozik meg igen látványosan abban, hogy a nyolcvanas évek második felében felmerülhetett a nyelv és vele a nemzet „elenyészésének” a lehetőségére is, hogy az írók tudatában megfogantatott a nemzethalál veszélye. Köztudatunk e félélem ébredését általában Herder nevéhez kapcsolja, ahhoz a nevezetes jóslathoz, amely 1791-ben látott napvilágot az Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit negyedik részében, s amely a szlávok között kisebbségben élő magyarságnak a környező népek tömegébe való beolvadását jövendőli meg.⁶ Ez az érzés azonban eredetileg más forrásból származik s a herderi vélekedéstől függetlenül alakult ki, hiszen már 1791 előtt jóval megtalálhatók a nemzeti lét megsemmisülésétől való félelem megfogalmazásai – az Orpheust szerkesztő Kazinczy pl. már jónak látja, ha folyóiratát erre a bizonyos körökben igen erőteljesen felmerült félelemre való válasz jegyében indítja el.⁷ A nyelv és vele a nemzet „el töröltetésének” lehetőségét egyébként alighanem Péczeli József szólaltatta meg a leghatásosabban, hiszen kortársainál is gyakran bukkannak fel az ő kifeje-

⁴ Ismeretes pl., hogy a Jámbor szándék 1781-ben készült fogalmazványát – bizonyos mértékig átalakítva, vö. NÉMEDI Lajos, *Ki írta a Jámbor szándékot?* ItK 1980. 137–148. – Révai Miklós adta ki, de felhasználta a Magyarság részleteit A nemes Magyar Nemzethez rövid emlékeztető Beszéd (h.n. 1790) kompilátora is, aki NÉMEDI Lajos kutatásai szerint (*A nemzeti művelődés ügye 1790–91-ben*, Eger, 1962.) a neves orvos, Rácz Sámuel tanítványával, Kiss Józseffel azonos.

⁵ Az idézetek helyei: Mindenes Gyűjtemény, II. 92.; GÁTI István, VEDRES István *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában való szükséges voltát tárgyazó hazafíui elmélkedések*, Bétsben, 1790. 7. KISS József *A nemes magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd*... h.n. 1790. 6–9. VIRÁG Benedek, *Horátiusz Poetikája*. Pest, 1801.; RÉVAI Miklós, *Alázatos segedelem kérés*... Buda, 1806. 2.

⁶ Herder „jóslatá”-nak értelmezéséhez l. PUKÁNSZKY Béla, *Herder intelme a magyarsághoz*, EPHK 1921. 35–39 és 83–90.; SZEKFŰ Gyula, *Iratok a magyar államnyelv történetéhez*, Bp. 1926. Bevezetés; DÜMMERTH Dezső, *Herder jóslata és forrásai*, FK 1963. 181–183.

⁷ Az Orpheus első négy közleménye a nemzethalál lehetőségével való számotvetés gondolati keretében áll. Kazinczy közli a veszélyt felelmegető és ellene tenni akaró báró, Prónay László hozzá intézett levelét, ezt megelőzően pedig Pálffy kancellárnak Péczeli Henriade-fordítását magasztaló levelét, hogy „azok, akik csüggedni kezdenek, vegyenek vigasztalást”. Mivel a félelem szavait első sorban Péczeli József szólaltatta meg, Kazinczynak 1789 október 23-án a komáromi prédikátorhoz intézett levele (Kaz. Lev. I. 522.) félreérthetlenné teszi a szerkesztői elgondolást: „Érti az úr miért tettem ezt /ti. Helvetius írását a tudományok terjesztéséről /és a Pálffy és Prónay levelét elől...”

zései. Egyik mondata pl. – támogassuk „dülő félen” lévő nyelvünket, mert különben „egy néhány száz esztendőök múlva, tsak úgy fognak a Históriaék emlékezni rólunk, mint a Celtákról vagy sarmatákról, hogy azok is éltek valaha” – Csokonai tolla alatt kel majd új életre, egy másik („mint Tüstölő méteses... úgy aluszik el magában nyelvünk s azáltal minden emlékezetünk”) Révai Miklóst ragadta meg s írja le ő is a hasonlatot, bevezetvén Bessenyei Jámor szándékának 1790-i kiadását.⁸ De másoknál is ott olvashatjuk a herderi jóslat hangzása előtt a szorongás mondatait, Decsy Sámuel nevezetes Pannoniai Fénix-ében éppen úgy, mint ahogy a Magyar Kurir 1790. március 30-i számában, egy névtelen levelező tollából: „Ah! mely átok volna, ha meg gondolom, régi Nemzetünknek annak nyelvével el enyészni.”

A nyelv és a nemzet sorsának azonosítása aligha tekinthető új felismerésnek,⁹ de új elem a magyar felvilágosodás eszméinek történetében, hiszen Bessenyei György és íróbarátai számára – a jelek szerint – nem volt érvényben: a nyelv kérdése (utaltunk rá) a programírásokban alapvető kérdés ugyan, de csak a tudományok és a közboldogság összefüggésében bír jelentőséggel. Jellemző, hogy Bessenyei a Magyarságban elvileg számot vet azzal a lehetőséggel is, hogy a nemzet esetleg más nyelven lesz tudós, de ezt az ötletet láthatóan csak azért veti fel, hogy érzékeltesse képtelenségét: egy „egész Nemzet” (a parasztokat is beleértve) soha nem tanulhat meg más nyelven: „Míg pedig a magyar parasztasszonyok magyarul fognak beszélni, addig a parasztemberek is úgy beszélnek, és hasonlóul, míg a jobbágyok magyarul szólnak, addig az uraknak sem lehet a magyarságot elfelejteni.” Ennek megfelelően semmiféle szerepet nem játszik a nemzeti nyelv akkor, amikor felmerül előtte is a nemzet végső hanyatlásának a lehetősége. A géberitákról írott vers *A Holmi*-ban (XX. Rész, Bessenyei György és a lelke, Első Beszéd, 149–155) jól mutatja, hogy számára egy nemzet bukása nem a nyelv elenyésztésében, hanem a hatalom elvesztésében, azaz: a birtok, az ország területének elvesztésében áll. A szörnyű nemzeti sors számára nem a nemzet szétszóródása és beolvadása a többi nemzetbe, hanem a nemzetnek a szolgaság állapotába való süllyedése – őt (mint majd Berzsenyit) Athénás és Róma sorsa rendíti meg és nem (mint a nyolcvanas évek íróit) a keltáké, nem egy nemzet eltűnése, hanem a birodalom dőlése, kora nemességét is a rabsággal

⁸ A szövegpárhuzamokat l. BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József*, ItK 1965. 563–564.

⁹ A nyelv és a nemzet összetartozásának tézise azonban nem olyan közhelyszerű gondolat, mint első pillantásra vélénk. Csak az utóbbi időben mutatta ki és dokumentálta Tullio DE MAURO *Storia linguistica dell'Italia unita* (Bari, 1970², első kiadás: 1963) című könyvében, hogy valóban hosszú, az antikvitásig, sőt, a Bibliáig visszanyúló története van. L. az I. Il primato dell'italiano I. Lingua e nazionalità in Italia c. fejezetet és a Documenti e questioni című részt, főleg az 1–12 Appendixeket. Előtte – s erre is ő mutatott rá az idézett fejezethez írott jegyzeteiben – a kérdés nemzetközi szakirodalmában (Albert DAUZAT, *L'Europe linguistique*, Paris, 1940.; B. E. VIDOS, *Manuela di linguistica romanza*, Firenze, 1959.; F. CHABOD, *L'idea di nazione*, Bari, 1961.) az a meggyőződés uralkodott, hogy az eszme először a korai német romantika idején merült fel. De Mauro korrekciója azonban csak arra irányul, hogy igazolja a filológiai tény: nem a XVIII. század végének és XIX. század elejének német írói találták fel a nyelv és a nemzet egységének gondolatát, de ő is hangsúlyozza, hogy ez a (tegyük hozzá: szembeötölő tény megfogalmazó s önmagában banálisnak látszó) eszme igazi jelentőséghez valóban a XVIII–XIX. század fordulóján jutott, amikor „in tutto intero l'Occidente il principio di nazionalità divenne lo stimolante dominante della vita politica”. (DE MAURO, i. m. 9.) A magyar megnyilatkozásokat ebben a kontextusban kell majd elhelyezni. A kérdéskör kidolgozása külön feladat, de benyomásunk szerint a nemzet és a nyelv azonosításának tézise a XVIII. századvég magyar szellemi életében másképpen és így előbb merült fel, mint a németben. Mindenképpen bizonyos, hogy a különböző nemzeti változatokat még a kis nemzetek esetében sem lehet egy kaptafára húzni. Erre vonatkozóan is meggyőző okfejtéssel és példákkal szolgál Daniel BAGGIONI-nak a történelmi szociolingvisztika problémáival foglalkozó s ennek keretében a francia, az olasz és a német változatra vonatkozó tudást összegző tanulmánya (*La langue nationale. Problèmes linguistiques et politiques*, La Pensée, 1980, janvier (209), 36–49.).

fenyegeti és nem az enyészettel.¹⁰ A rabság állapotához – erre figyelmeztet a géberiták sorsa – erkölcsi és kulturális hanyatlás vezet s a hetvenes évek nemesi írói voltaképpen ettől félnek, ennek jeleit figyelni szorongva Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám, amikor a gazdagodásban ott érzik a törvényszerűen bekövetkező morális szétesést s nyomában a rabságot. Bessenyei ebből a gondolati körből – az „egész Nemzetet” átfogó és a közboldogságot célként kitűző elgondolása segítségével – ki tud lépni: gondolatait nem a „hívságoktól” való félelem, hanem a materiális gazdagságot és az erkölcsi emelkedést egyaránt biztosító „tudományok” sorsa foglalkoztatja. Szállóigévé vált mondata – „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, idegenén sohasem” – ugyancsak azt mutatja, hogy számára a nyelv nem a nemzet puszta léte szempontjából, hanem a tudós és ezért boldog, tehát: a magasrendű lét szempontjából bír jelentőséggel. A nemzeti hanyatlás fel-felremlő lehetősége ezért az ő gondolkodásában nem a nyelv sorsával, hanem a gazdagságot, erkölcsi erőt és ugyanakkor az „egész Nemzet” érdekeltségét biztosító „tudományok” sorsával van összekapcsolva – az elenyésztés helyett azonban ebben az összefüggésben közvetlenebb veszélyként mutatkozik a rabság.

A nyolcvanas évek írói így módon abban térnek el Bessenyeitől és a hetvenes évek nemesi irodalmától, hogy a nyelvet a nemzeti lét zálogaként és lényegében: egyedüli ismérveként kezelik s immár fenyegetettnek is érzik a nyelv s vele a nemzet létét.

Ez a felfogás új elemként jelentkezik az 1780 utáni magyar szellemi életben, de vajon honnan származik? A kérdésre gyors felelet nyilvánvalóan nem adható, ha azonban szélesebb körben is körültekintünk, akkor rögtön feltűnik egy olyan mozzanat, amely mély és belső kapcsolatban van a nyelvkérdéssel s amelynek figyelembevételével nélkül aligha juthatunk közelebb a lehetséges válaszhoz. Utaltunk rá, hogy Bessenyeinek a nemzetről való gondolkodásában élként a közboldogság eszméje fogalmazódott meg, s ha ebből a szempontból nézzük az 1780-as évek irodalmát, akkor hamarosan észrevesszük, hogy itt (természetesen anélkül, hogy a fiatalabb írók kétségbe vonnák a „közjó” jelentőségét) erőteljesebben és harsányabban mutatkozik meg egy másik cél: a nemzet más nemzetekhez viszonyított felemelkedésének, általában: a nemzeti dicsőségnek a célkitűzése. Ez az eltérés kimutatható összefüggésben van azzal a különbséggel, amely Bessenyei és a nyolcvanas évek írói között a nyelv vonatkozásában megmutatkozik, Bessenyei számára – láttuk – a nyelv eszköz volt, az utána következők számára viszont elsősorban jel, a nemzet létezésének legfontosabb jele. A nyelv azonban csak a nemzet létének puszta jelzésére alkalmas, de önmagában nem (vagy csak kevésbé) alkalmas a nemzeti lét minőségének a jelzésére – a kívánatos minőséget a nemzeti nyelven írott irodalom magas színvonala, nemzetközi elfogadása és sikere mutatja meg. A nemzeti nyelv tehát előtérben áll, hiszen vele a nemzetet védjük, de érvényesíteni önmagában nemigen lehet – csak a ritka vélekedések közé tartozik Decsy Sámuelé, aki a magyar nyelv nemzetközi elterjedésében annyira bízik, hogy elképzelhetőnek tartja még a francia diplomáciai nyelv kizorítását is.¹¹ Az általános felfogás szerint azonban a nemzeti nyelv csak a klasszikus értelemben felfogott irodalom (irodalom és tudományok) által kaphat időben és térben egyaránt kiterjedt, tehát szilárd és erőteljes életet. Az olvasóban könnyen alakul ki az a benyomás, hogy az 1780-as évek írói számára az irodalom elsősorban a nemzeti dicsőség ügye – a más országokhoz mért sikeresség az, amely most a nemzeti irodalomra előtt mint távlati, de megkerülhetetlen cél lebeg. A legerőteljesebb szó ebben a vonatkozásban alighanem szintén Péczeli József volt, aki Mindenes Gyűjtemény című folyóiratában 1789 szeptemberétől kezdve állandóan sürgeti az olyan magyar munkákat, amelyeket „más idegen nemzetek is megszeretvén, magukévá kívánnának tenni”.¹² De nála jóval korábban – ugyanez a cél vonul

¹⁰ Bessenyei számára ebben az igen fontos összefüggésben a nemzetfogalom tartalma egyértelműen a *regnum* s így felfogása a jellegzetes nemesi gondolkodáson belül helyezkedik el (vö. SZÜCS Jenő, „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban, In: *Nemzet és történelem*, Bp. 1984.² 191–279.).

¹¹ DECSY Sámuel, *Porairól megélemedett Féniksz*, Buda, 1790. 155. A nyelv önértékét hasonlóan fogja fel PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám is (... mert Nemzeti nyelvünket tökéletesen tudni, minden szembe-tűnő haszon nélkül is el-mulhatatlanul meg-kívántató dolog 's egy valóságos Ditsőség") Holmijának II. kötetében, Győr, 1793. 225.

¹² Mindenes Gyűjtemény, I. 123.

végig a kassai Magyar Múzeum Batsányi János által írott Bé-vezetésén is. A nyolcvanas évek legtehetségesebb magyar költőjének 1788 elején készült írása éppen abban különbözik a rivális Kazinczy által írott első változattól, hogy a nemzeti irodalmat a nemzeti lét minőségének a jelzőseként fogja fel s állítja így előtérbe. Erdemes röviden végigkövetni gondolatmenetét, idézni és kiemelni a jellegzetes kifejezéseket, hiszen így különösen jól előtűnik érdeklődésének iránya és ennek az irányultságnak az ereje. Ismerős és régi gondolattal kezd:¹³ a magyar történelem viszonytagságai nem engedték meg, hogy a Múzsáknak áldozva „magasságra juthatna Nemzetünk”, kíváncsisága is annak szól, hogy vajon milyen módokon jutottak a szomszéd nemzetek „arra a magasságra, a holott most vagynak”, látja, hogy a régiek írásai szolgáltak számukra példával és hozzájuk „hasonló ízkélletességre törekedtek”, az olaszoknál pl. X. Leó és a nagy familiák voltak azok, akik „oly magasságra emelték hazájokat”, ahová Róma még Augustus korában sem volt képes emelkedni. A franciáknál a XVII. században éltek a „Frantzia Nyelvnek Attyai”, kik XIV. Lajos századát „oly fényre tették”, hogy Európában mindenütt megszerették nyelvüket. A németek később indultak ugyan, de már oda jutottak, hogy „bátran a legnevezetesebb Európai Tudós Nemzetekkel vetélkedhetnek”. Szemléjét is azzal zárja, hogy „Így mentek tehát a szomszéd nemzeteink arra a magasságra, ahol most őket tündökölni látjuk”. Ez az óhaj (több változatban is megfogalmazva) ott szól Decsy Sámuel nagyhatású röpiratában s hogy a meggyőződés – a magyar irodalom szolgálata voltaképpen a „nemzeti dicsőség” szolgálata – milyen széles körben volt elterjedve, jól érzékeltetheti, hogy Csokonai ifjúkori barátja, Kováts Sámuel is azzal az öntudattal írja verselményeit, hogy íme, „a félre eső Zugolyákban is iparkodunk a 'Nemzet' ditsőségét emelni”.¹⁴ S a szegény bicskei rektor öntudata mögött élő meggyőződést osztja a pesti szalonok ifjú bálványá, az 1790-es évek elejének egyik legnagyobb magyar tehetsége, Kármán József is, szerinte – pedig ő nagyonis tisztában volt az irodalom belső és lényegi feladataival – azért kell eredeti munkákat írni, mert ezek „gyarapítják a tudományokat, tsinositják a nemzetet és emelik fel a nagy nemzetek ragyogó sorába.”

A nemzeti nyelvnek, előbb mint a közboldogság eszközének, majd (s egyre erőteljesebben) mint a nemzeti lét jelének a fontossága a század utolsó évtizedeiben rendkívüli mértékben megnövekedett, az elmondottakból azonban érthető, ha – a látszat ellenére – a nyelv és az irodalom körül a nyolcvanas évek szellemi életében még érezhetően nem a nemzeti nyelv volt a vezető szólam. Igaz, most az írók számára a nemzeti lét és a nyelv léte mélyen összefügg, s igaz, hogy a nemzeti lét fenyegetettségét is a nyelv életének fenyegetettségeként élik át, mégis: annak bizonyításához, hogy a magyar nemzet is jelen van a nemzetek között s hogy majd ő is felzárkózik a művelődésben élen járó többi nép mellé, a nemzeti nyelv csak feltétellel szolgál, tereppel, de ezen a terepen csak az irodalom képes a cselekvésre – a nemzeti lét reprezentálására elsősorban az irodalom által van lehetőség. Hiába kap tehát a nemzeti nyelv ügye oly kitüntetett szerepet a József-kor magyar irodalmárainak tudatában, őt csak védik, de vele közvetlenül nem érhetők el a nagy célok és ebben a távlatban jelentősége némileg el is halványul a literatura jelentősége mögött. Ami egyfelől – a nemzet pusztá léte szempontjából – palladium, az másfelől – a nemzet reprezentációja szempontjából – a háttérbe szorul, azt mondhatjuk, hogy a (nyelvkérdést is magába ölelő) nemzeti irodalom értéke a kor tudatában most általában is fölötte áll a nemzeti nyelv értékének. Az irodalomnak a nyelvhez viszonyított helyzetét jól érzékeltetheti, ha arra a tendenciára utalunk, amelyet a magyar felvilágosodás első évtizedeinek a nemzeti kultúra szerepéről írott legfontosabb tanulmányok tükröznek. A hetvenes évek teoretikusánál, Bessenyei Györgynél – láttuk – a nyelv áll az előtérben: kulcsszerepet játszik mind a tudományok élete, mind terjedése (azaz: a közboldogság) szempontjából, Bessenyei a nyelv kérdésének szenteli az egyik leghatásosabb, önállóan is megjelenő röpiratát, a Magyarság-ot (1778). A nyolcvanas évek végén Batsányinak a kassai Magyar Múzeum c. folyóiratot bevezető írásában megnyilatkozó hangsúlyai már lényegében eltérnek Bessenyei programjának hangsúlyaitól: ő egyértelműen az irodalmat helyezi előtérbe, a nemzeti nyelv (egyébként nála

¹³ L. TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita...* Bp. 1960. (Modern Filológiai Füzetek, 6.), különösen a II. fejezet.

¹⁴ Idézi PÉTERFFY Ida, *Kováts Sámuel, prédikátor és literátor, 1770–1830*. Fejér Megyei Történelmi Évkönyv, 10. Székesfehérvár, 1976. 152.

is nagyon fontos) kérdései a nemzeti poézis ügyének rendelődnek alá. A tendencia, amely a nemzeti nyelvnek az irodalomhoz viszonyított másodlagosságát mutatja, a kilencvenes évek elején Kármán József gondolkodásában teljeseedik ki. Ő körültekintően, mondhatni klasszikus véglegességgel formulázza meg mindazt, ami a nyelv nemzeti létét őrző funkciójáról kortársai tudatában élt, de ugyanő a Nemzet tsinosodása-ban élesen szembe is fordul azzal, amit „grammaticalis epidémia”-nak nevez. Elismeri, hogy „szent dolog” magán a nyelven munkálkodni, de ezt az elvont belátását az irodalom nézőpontjából már türelmetlen indulat váltja fel, innen nézve a nyelv kérdései önmagukban szegényes világot mutatnak számára. Élesen fogalmaz: „a nyelv nem tudomány, a szó, beszéd nem bölcsesség”, és: „Ne szót vegyünk az üllő alá, ne szót kovácsoljunk, dolgot, ne héjt, valót, ne formát, de valóságot”. Az ő irodalomfelfogásának – ismeretes – „környülállásaink” ábrázolása, az eredetiség követelése áll a középpontjában, eredeti munkák érdeklik a magyar olvasókat, de azok hozhatják meg a nemzeti irodalmat külföldi elismertségét is.

Az eddig elmondottakat összefoglalva úgy látszik tehát, hogy a magyar felvilágosodás első évtizedeiben a nemzet fogalma erőteljesen fonódik egybe a művelődés kérdéseivel, a nemzeti művelődés ügyére vonatkozóan pedig két elgondolás alakult ki. Az egyik alapja az a meggyőződés, hogy a „tudományok” elterjedése az ország lakóinak körében a közboldogság szintjét emeli, a másiké viszont az, hogy a nemzetet a literatúrája minősíti, feladata elsősorban tehát a reprezentáció, a nemzet (más nemzetekhez mért) kulturális jelentőségének bizonyítása. Az első az 1770-es évek rendi felvilágosodásának Bessenyei György által kidolgozott koncepciója, a második a nyolcvanas évek irodalmában terjedt el, viszonylag széles körben. Az eltérés a két elgondolás között jól kitérzik, de világosan látható, hogy ez az eltérés nem jelent egyúttal szembenállást is: az 1780-as években kibontakozó reprezentációs felfogás minden különösebb nehézség nélkül képes magába ölelni a közboldogság elérését célzó elképzelést, amely egyébként ugyancsak a literatura jelentőségét emeli ki, ha nem is olyan látványos módon teszi ezt. Felmerül a kérdés: van-e s ha igen, milyen ideológiai természetű különbség van a két nézet között? Láttuk, hogy a Bessenyei által kialakított koncepciónak meglehetősen egyértelműen rajzolódott elő társadalmi háttere: itt a „kard” (régii) nemességé helyett a „penna” új nemességének kialakítására történt voltaképpen kísérlet, amelynek során a nemesi rend tagjai mintegy folyamatosan cserélődnek. A társadalmi rend szerkezete így a kor kívánalmának megfelelő emberi érdemek bevonásával megszilárdul s magasabb szinten – reprodukálódik. A rendi jelleg tehát legalább olyan hangsúly van, mint a felvilágosult vonáson: az egyének cseréje által a status quo-t védi. A nyolcvanas években jelentkező és előtérbe kerülő felfogás, amely a nemzet reprezentálását tűzi ki célként, első pillantásra szintén a rendi érdekek kifejezésének látszik, csak éppen Bessenyei higgadt és távlatos elképzelésével szemben az utódok azzal, hogy az irodalomra elsősorban a nemzeti dicsőség elérését bízzák, mintha már a közben kibontakozott nemesi ellenállás nacionalizmusának célkitűzéseit és szövegeit visszhangoznák az irodalom berkeiben.

Ha azonban szélesebb körben is széttekintünk, akkor olyan mozzanatok tűnnek elénk, amelyek kételyt ébresztenek a kézenfekvő és tetszetős magyarázattal szemben.

III.

A kételyt először a kor szellemi arculatának egy meglehetősen szembetűnő vonása ébresztheti fel bennünk, nevezetesen: míg az 1780-as évek irodalmi életének alighanem legharsányabban és drámai hangsúlyokkal megnyilatkozó motívuma volt a nemzeti nyelv ügye, addig a kor politikai életében – noha elég korán az 1780-ban trónra lépő új uralkodó, II. József és a rendek között kibontakozó küzdelem előtérbe került – meglepően szérsény szerepet játszik sem a magyar nemesség szélesebb rétegei, sem hangadó körei számára nem bírt olyan jelentőséggel, amely akárcsak emlékeztetne is arra, amelyre a kor írói tulajdonítottak neki. A nemesi politikának a nyelvkérdésben tanúsított magatartását az a mód mutatja meg először, ahogyan a megyék a császár által 1784 tavaszán kiadott

nyelvrendeletre reagáltak.¹⁵ Ismeretes: a német nyelv hivatalossá tétele ellen számos megye csak a latin visszaállítása érdekében emelt szót, de a preferált nyelv lényegében mindenütt a latin maradt, ott is, ahol felmerült a magyar bevezetésének a lehetősége – a hazai nyelvet inkább csak kényszerűségből ajánlják, ha a latinról végképp le kellene mondaniok. Vagyis: a megyék egyértelműen a német nyelv ellen, de semmiképpen nem a magyar védelmében foglalnak állást. S a magyar nemesiségnek ez a magatartása alapvetően még a nagy ellenfél halála után, 1790 kora tavaszán is változatlanok tekinthető: a II. József január 28-án kelt visszavonó rendeletére reagáló (s többnyire március folyamán megrendezett) megyegyűléseken alig-alig vagy egyáltalán nem esik szó a nemzeti nyelv kérdéséről.¹⁶ A nyelv ügyének csak ezután erősödik meg valamelyest a pozíciója a rendi elképzelésekben: a diétára készülvén, a március végén és április elején tartott tisztújító gyűlések után, a megyei követek számára adott instrukcióban valamivel többször és valamivel nagyobb hangsúllyal szereplő mozzanat. Arról azonban változatlanul nincs szó, hogy itteni jelentősége akárcsak közelítene ahhoz az értelmezéshez, amelyet a kor irodalma oly szuggesztíven szóltaltatott meg – szórványos és bizonytalan hangok szólalnak meg a nyelv védelmében, jellemző, hogy Ócsai Balogh Péternek, a nemesi ellenállás legnagyobb hatású teoretikusának hitlevéltervezetében (amely bejárta a megyegyűléseket) szóba sem került a nemzeti nyelv ügye.¹⁷ Marczali Henrik még az országgyűlés 1790. június 12-én hozott döntéseihez sem látja meg a tavasz folyamán meginduló lassú változásban az elégséges alapot: azokat „kellő előkészítés” nélkül, szinte „tumultuáriusan” hozott határozatoknak nevezi.¹⁸

Ilyen előzmények után 1790 júniusának eseményei tehát szinte váratlan fejleménynek mutatkoznak a nyelvkérdés történetében. Mint ismeretes, a rendek most nem csak arról döntenek, hogy az országgyűlés jegyzőkönyvét magyarul vezetik és teszik közzé, de olyan végzést is hoznak, amely a nyelvkérdés rendezésére, gyakorlatilag: a magyar nyelv hivatalossá tételére vonatkozó előzetes állásfoglalást tartalmaz. Ha azonban a nemesi politika e fordulata mögött rápillantunk az ellenfél, az udvar lépéseire, akkor kialakulhat bennünk az a benyomás, hogy a magatartás megváltozása voltaképpen – válasz ezekre a lépésekre. A kormányzat ugyanis ezekben a hónapokban nemcsak engedékenységet tanúsít a magyar nyelv ügyében, hanem egyenesen kezdeményező szerepet játszik. Ennek előjátéka még II. József életében lezajlott az 1789 december 18-án, a kancellária által kibocsátott királyi leirattal, folytatódott 1790 áprilisában, ugyancsak a kancellária által hozott iskolai és egyházi rendelkezésekkel, majd – április 20-án – magának a megkoronázandó új uralkodónak, Lipótnak a nyilatkozata következett, amely szerint ő egyenesen terjeszteni kívánja a birodalomban a magyar nyelvet.¹⁹ Ezek olyan taktikai húzások voltak, amelyekre a nemesi politikának nyilvánvalóan válaszolnia kellett. E politika – láttuk –, korábban, a nyelvrendeletet hozó császárral szemben a latint védelmezte, s elég nyilvánvaló, hogy korántsem csak konzervatív okokból: a soknemzetiségű ország rendjei és szellemi elitej között a hagyományos művelődés internacionális nyelve biztosította az egyenrangúságot és (részben) a kommunikáció lehetőségét is. A más anyanyelvűek körében a magyar nyelv hivatalossá tétele érthetően ébresztett volna (ahogy a diéta első napjainak eseményei ébresztenek is majd) nyugalanságot, hiszen tudjuk: az ország lakosságának több mint fele nem magyar anyanyelvű volt. Az ellenállás diadalának hónapjaiban azonban a magyar nemesiségnek nincs különösebb szüksége a rendi szolidaritásra, az udvarnak a nyelvkérdésben tanúsított harsány engedékenysége viszont új helyzetet teremt: előtérbe állítja a magyarságon belüli viszonyokat. S ez immár komoly kérdésként merült fel a nemesi politika számára. Nem pusztán azért, mert az ország lakosságának csaknem fele magyar

¹⁵ Vö. MARCZALI Henrik, *Magyarország II. József korában*, Bp. 1888. II. 390–405.; SZEKFŰ Gyula, i. m., különösen a II. *A nyelvi mozgalom Ferenc abszolútizmusának kialakulásáig* c. fejezet. A kérdés modern történettudományi értelmezését I. KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp. 1980. 432–441.

¹⁶ MARCZALI Henrik, *Az 1790–91-diki országgyűlés*, Bp. 1907. 108–166. Harmadik fejezet, *A kormány és ellenzéke*.

¹⁷ BENDA Kálmán, *A magyar nemesi mozgalom 1790-ben*, In, *Emberbarát vagy hazafi?* Bp. 1978. 81–84.

¹⁸ MARCZALI, i. m. I. 365.

¹⁹ MARCZALI, i. m. I. 117–118 ill. 371.

anyanyelvű volt, hanem – s főleg – azért, mert a magyar nyelv ügyének képviselői olyan érvrendszerrel és olyan magabiztossággal léptek fel, amellyel szemben a nemességnek egyszerűen nem voltak szellemi fegyverei. A nyelvkérdésnek a korabeli irodalom és sajtó nyilvánossága már olyan nagy és vitathatatlan jelentőséget adott, amelyet – különösen azután, hogy még a jövőbeli uralkodó, II. Lipót maga is jóindulatát fejezte ki a vele kapcsolatban – a nemességnek nemcsak tudomásul kellett vennie, de amelyet be is kellett építenie (legalábbis egy időre) a maga politikájába. Így a nemzeti nyelv ügyének felkarolásával az országgyűlésező nemesség a maga oldalára állította azokat a szellemi erőket, amelyek az irodalom nyilvánosságát uralták, a latinhoz való ragaszkodás viszont a feszültség és a nyugtalanság *talán* nem igazán veszélyes, de mégis valóságos és kiszámíthatatlan következményekkel járó kockázatát hozta volna magával.

1790 júniusa a nemesi politikának – a nyelvkérdésben elfoglalt álláspontja szempontjából – kivételes helyzet által létrehívott kivételes pillanata volt s ahogyan korábban is más volt a véleményük (akár 1784 őszét, akár a József halálát közvetlenül követő időszakot nézzük), ugyanúgy következik be változás 1790 nyara után is. Szekfű Gyula olyan epizódokra mutat rá a 1790-es évek nemesi politikájában, amelyek jól mutatják, hogy a nemesség képviselőinek egyébként igen kifinomult közjogi érzéke milyen tompán működött, amikor az udvarral való tárgyalások során a nyelv ügye felmerült.²⁰ Ennek az érdektelenségnek a magyarázatát a változott viszonyokban kell látnunk: az udvar újra erős és egyre erősödő ellenfél s így a magyarországi rendek és a magyar nemesség között újra megerősödnek az összetartozás szálai s a nemzeti nyelv ügyének csökken jelentősége. Ez azt jelzi, hogy a nemesi ellenállás politikájában a nemzeti nyelv ügye alá van vetve a politika érdekeinek és ezek az érdekek természetesen nemcsak az udvar és más nemzetiségek, de egyéb vonatkozásban is megnyilatkoztak. Így belpolitikai vonatkozásban is, amelyet jól mutat, hogy a nemzeti létet reprezentáló jelek és jelvények közül a nemesség számára mindig azok voltak a ténylegesen fontosak, amelyek első sorban a saját jelei voltak: a korona, a zászló és az öltözet. S voltaképpen 1790 első felében, tehát a nyelvkérdés előtérbe kerülésének idején mutatkozik meg a legvilágosabban, hogy a nyelv ügyének – az egész magyarságot osztatlanul reprezentáló jel ügyének – a tényreése viszonylagos volt a nemesi ellenállás politikájában, amely valójában csak szerény részletnek tekinthető e zászlós és díszmagyar tavasz tablóján s meg kell húzódnia a nemesség harsányan érvényesülő nemzeti szimbólumai mögött, ama szimbólumok mögött, amelyek az ő közjogi, katonai és életmódbeli önállóságukat és különállásukat voltak hivatva kifejezni, nyíltan az idegen udvarral, kevésbé nyíltan, de azért egyértelműen az alacsonyabb néposztályokkal szemben.

A József-kor nemesi politizálásának a középpontjában az ellenállás, a királyi hatalom és a rendek – a császár által felbolygatott – viszonyának a rendezése állt, egyre inkább a *restitutio in integrum*, a József trónralépte előtti közjogi állapotok visszaállításának követelésével az előtérben. A nemesi politika azonban – ismeretes – már távolról sem volt homogén: igen korán feltűnnek a magyar nemességnek olyan képviselői is, akik világosan látták, hogy abban az irányban kell haladniuk, amely irányba a hetvenes évek nemesi írói egyébként már elindultak, olyan nemesek, akik első sorban nem a rendi sérelmek orvoslásáért és az évszázados jogi állapot visszaállításáért hadakoztak, hanem az országban belüli viszonyokat igyekeztek megváltoztatni, valamilyen formában, de csökkeneni a nemesség és az alsóbb néposztályok közötti szakadékot.²¹ Az első komoly megnyilatkozásra már abban a pillanatban sor került, amikor a rendek és a császár között az első, valóban jelentősnek ítélt konfliktus bekövetkezett. 1784 kora őszen – a jelek szerint – Józsefnek az esztendő tavaszán hozott és a magyar nemesség érdekeit a legelevenebben sértő rendelkezései ellen mintha alakuloban lett volna egy széles körűnek tekinthető szervezkedés. A nemesi vezetők bécsi összejövetelén ott látjuk az 1770-es évek irodalmának egyik főszereplőjét, Barcsay Ábrahámot is, ő számol be a történekről Széchényi Ferencnek szeptember 7-én írott levelében.²² Fájjalja, hogy a „Múlt

²⁰SZEKFI, i. m. 51–58.

²¹A felvilágosult rendiség magatartásának vázolásához alapul vett munkák: H. BALÁZS Éva, *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus*, Bp. 1967.; KOSÁRY, i. m. 321–345.

²²ESZERGÁR László, *Barcsay Ábrahám levelei gróf Széchényi Ferenchez*, TT. 1904. 539–557.

héten több igaz Barátainkkal Bécsben együtt leven: a grótot nem oieinettek „nyajas tarsasagukban”, ahol jelen volt a megyei nemesség számos vezetője, sőt, az „erdélyi fő szekretárius” is. A beszélgetés részletei – a levél utalásai alapján – azt sejtetik, hogy a résztvevők jelentékeny nemesi közvéleményt képviseltek s hogy a „nyajas társaság” tulajdonképpen igen elszánt hangulatban volt: a nemesség és a császár közötti ellentétekről folyó beszélgetés szereplői a feltevésekben és a lehetőségek latolgatásában igen messze elmentek, világosan számot vetnek pl. azokkal a fenyegetésekkel is, amelyek a nemesség esélyeit véglegesen meggyengítenék, ha élesre fordulna a helyzet a konfliktus során. Az „ellenség” – foglalja össze Barcsay az elemzés lényegét – „három dologon” építheti reményét. Az első a „nemzet között való egyenletlenség” – itt részben a katolikusok és protestánsok, részben pedig a köznemesek és a mágánások között meglevő nézeteltérésekre történik utalás. A második már (jellemző a szóhasználat) nem a „nemzet között” támadt egyenletlenségről, hanem a nemesség és a parasztság között esetleg támadandó „fellázadás” lehetőségeit veszi számításba, nem ők nélkül, hiszen Erdélyben ezekben a hónapokban már tart a Hóra féle felkelés. Hogy az „ellen-ségnek” e két „dolog”-ra épülő reményéből semmi se legyen – írja Barcsay és vélték a beszélgetők – „csupán rajtunk áll” s ha sikerül megoldani e két fenyegetést, akkor az ellenség harmadik reménye, a „fegyver alatt levő sok katonaság” sem tűnik igazán veszedelmesnek.

Ez a levél azért figyelemre méltó, mert igen korán és igen pontosan érzékeli a II. Józseffel szembekerülő magyar nemesség helyzetét és az eredmény nemcsak 1784 őszére, de az egész korzakra érvényes: a nyolcvanas években a magyar nemességnek a nemzet rendi megosztottsága a fő problémája, még akkor is, ha az erőviszonyok miatt ez nem jelentkezik igazán drámai módon s ha így csak viszonylag kevesen értékelik a helyzetet. A nemesség legjobbjai azonban így értékelnek: az 1780-as évek második felétől megerősödik és új arculatot ölt a rendi felvilágosodás s képviselőik éppen ebbe az irányba kísérik meg az előrehaladást, azokat a lehetőségeket kutatják, amelyek révén csökkenteni lehet közöttük és a rendiségén kívül lévők között a szakadékot. Javasataik igen nagy változatosságot mutatnak, az emberi egyenlőségről szőtt szabadkőműves ábrándoktól a kis gyakorlati lépésekig, de minden változat a megosztottság enyhítésének útjait-módjait keresi. S éppen e viszonylagos egyöntetűség és ezen belül a változatok gazdagsága teremt meg a lehetőséget arra, hogy hamarosan majd megjelenjenek olyan erők is, amelyek immár a másik oldal felől törekszenek e szakadék megszüntetésére, arra tehát, hogy félreismerhetetlen, sőt: nagyon is erőteljes plebejus igénynek is megszólaljanak a viszonylag nagy számban születő elképzelések közegeiben. A reformerek a feudális struktúra által szentesített társadalmi megosztottságot lényegében két fő területen, a közjog és a gazdaság területén kívánták csökkenteni. Legnagyobb szellemi teljesítményeik is ezen a területen születtek, a közjog területén a plebejus igények forradalmi képviselőitől Hajnóczy József, a gazdaságtan területén pedig Berzeviczy Gergely munkássága révén. A rendi felvilágosodás képviselői a nyolcvanas évek második felétől a nemesi nemzet belső stabilitásának erősítéséhez, bázisának szélesítéséhez keresték a lehetőségeket és elképzeléseik egyik általános vonása abban ragadható meg, hogy a nemesség távlati érdekeinek védelmében terveznek olyan változásokat, amelyek közvetlenül a rendiség kívülieknek nyújtanának előnyöket. S éppen ebből következik tevékenységüknek az a sajátosága, amely most bennünket elsősorban érdekel. Abból ugyanis, hogy érdeklődésük előterében olyan kérdések állnak, amelyek megoldása szempontjából a nemesség magatartásának megváltozása a döntő mozzanat, egyértelműen következik: írásaikkal is őket akarják befolyásolni. A művelt és hangadó nemességnek ebben a körében viszont a kommunikáció természetes nyelve a latin (és részben a német) volt, teljesen érthető, ha a rendi felvilágosodás második s immár teljes súlyával a politika porondjára lépő (az irodalom világát pedig elhagyó) nemzedéknek legjellegzetesebb és legszínvonalasabb munkái, Batthyány Alajos, Széchényi Ferenc, Berzeviczy Gergely, Hajnóczy József, Skerlecz Miklós és mások írásai túlnyomórészt idegen nyelveken készültek és bennük egyébként sem sok szó esett a magyar nyelvről. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy e mellőzésnek nem elvi alapjai vannak, itt egy helyzet következményéről van szó – ez a helyzet ugyanis általában és túlnyomórészt a gyakorlati teendőket, főleg a közjogi és gazdasági lehetőségeket emelte érdeklődésük előterébe, a kulturális kérdések (így a nemzeti nyelv és az irodalom kérdése is) a háttérbe szorultak a közvetlenül megoldandónak mutató feladatok mögött.

A nyelvkérdés a felvilágosult rendiség elképzeléseiben sem mutat tehát semmiféle rokonságot azzal a felfogással, amelyet többféle változatban, de mégis oly egyöntetűen képviseltek a kor lite-rátorai.

A nemzeti nyelv és irodalom ügye a nemesség egyik, számbelileg jelentősebb részét tehát különösebben nem érdekli, a másik, minőségileg jelentősebb része viszont nem ér rá odafigyelni másféle, sürgős és gyakorlati jellegű teendői miatt. Nyilván joggal merül fel a kérdés: vajon a nyelvkérdés eredetét nem a kor nemesi, bármilyen nemesi politikáján kívül kellene keresni? A kérdés meglepőnek tűnhet, de meglepetés ér bennünket akkor is, amikor széttekintünk az 1780-as évek írói körében. Míg ugyanis az előző időszakban, Bessenyei évtizedében és a következőben, a Kazinczy-éra idején is egyértelműen a nemesség képviselői irányítják a magyar irodalmat, most, a nyolcvanas években azt látjuk, hogy a hangadó irodalmárok túlnyomó része valóban nem tartozik hozzá a nemességhez.²³

A magyar nemesség – mint ismeretes – a század közepe tájáig az egyházak befolyása alatt állt a szellemi életben, egy viszonylag lassú, de erőteljes átalakulás eredményeképpen az 1770-es évek-re képviselői fölénybe kerültek az egyházi értelmiséggel szemben.²⁴ Ez a hegemonia – az irodalom világa felől tekintve – rövid életűnek bizonyul, 1780 körül máris egy nemzedékváltás zajlik le a magyar irodalom életének menetében: Bessenyei György és társai kikerülnek ebből az imént és éppen általuk felgyorsult ritmusú folyamatból. Az évtized fordulója körül pályák zárulnak le ill. törnek meg, de pályák egész sora indul is el, előlép néhány olyan szerző, akik eddig csak a háttérben tevékenykedtek, de egyre másra tűnnek elő új arcok, fiatalok, akiket ez az évtized indít el, néha immár a klasszikusok sorába is vezető irodalmi pályafutásukon. E nemzedékváltásban azonban nem is a váltás pusztá ténye a figyelemreméltó, hanem az, hogy a megjelenő új és az elmaradó régi nemzedék társadalmi hovatartozását illetően is különbözik egymástól. Nem szükséges statisztikai kimutatást készíteni ahhoz, hogy lássuk: míg a hetvenes években nemesi származású és karakterű írók (Orczy Lőrinc, Barcsay Ábrahám, Bessenyei György, Ányos Pál, Báróczi Sándor) vezették az irodalom mezonyét, addig a most következő időszak tevékeny és előtérben álló szerzőinek túlnyomó része a társadalmi hierarchia alsóbb rétegeiből származik és értelmiségi foglalkozást kell vállalnia, hogy még tudjon élni. A nemességet inkább a már alaposan elszegényedett, néha a jobbgyokok életviszonyaihoz közelálló famíliákból származott (Baróti Szabó Dávid), de mindenképpen értelmiségi pályára kényszerült fiak (Decsy Sámuel, Szentjóni Szabó László) képviselik, de szép számmal vannak a kor szellemi elitjéhez tartozó és a kor irodalmának jellegét meghatározó írók szülei között ténylegesen polgári foglalkozású emberek is, akiknél az esetleges nemesi eredet legfeljebb egy-egy armálissal hitelesíthető emlék és némi összeköttetés, olyan foglalkozásuk, mint szolnoki sőtiszt (Verseygy Ferenc), tapolcai varga (Batsányi János), miskolci szabómester (Dayka Gábor), szegedi iparos (Dugonics András), nagyszentmiklósi csizmadia (Révai Miklós), de polgári familia leszármazottja Rát Mátyás és Rajnis József is, Péczeli József és Pálóczi Horváth Ádám apja mezővárosi lelkész volt, Virág Benedeké pedig jobbágy. Ez a tendencia Földi Jánosnak, Csokonai Vitéz Mihálynak, Fazekas Mihálynak majd Kármán Józsefnek a színrelépésével tovább erősödik. – A kurta (de további adatokkal bővíthető) áttekintés voltaképpen csak azért érdekes, mert így látni lehet: a nemesség képviselete az irodalom életében vagy inkább: gyakorlati életvitelében a háttérbe szorult,²⁵ hiszen ha a származás önmagában nem is sokat jelent egy író szellemi arculatának alaku-

²³ A nemesség politikai mozgalmának és az értelmiség (az „írók”) nyelvi-irodalmi törekvéseinek alapvető eltéréseire már SZEKFŰ Gyula rámutatott (vö. i. m. 16–17.). Napjaink marxista történetírása az értelmiségnek a felvilágosult rendiség törekvéseivel való kapcsolatát hangsúlyozza (I. KOSÁRY, i. m. H. BALÁZS, i. m.).

²⁴ Az átalakulás 1772 előtti folyamatára l. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, Bp. 1964. 505–514., *A nemesi rokokó irodalom* című, TARNAI Andor által írott fejezetet.

²⁵ A birtokos nemesség képviselői közül az 1780-as években jószerivel csak Kazinczy Ferenc, Gvadányi József és Ráday Gedeon játszanak komolyabb szerepet az irodalom életében, de aligha véletlen, hogy éppen ők nem tartoznak a nyolcvanas évtized hazai nemességének jellegzetes képviselői közé. Igen jellemző pl., hogy ha különböző módokon is, de ők a thèse royale hívei (a thèse

lása szempontjából, a század utolsó két évtizedében élő magyar irodalom *egészének* ezt a szociológiai sajátosságát már nyilván figyelemreméltónak kell tartanunk. S nem is csak azért, mert rávilágít arra, hogy az az osztály, amely most válik a nemzet politikai életében hosszú idő után és hosszú időre valóban lényeges tényezővé, mintegy két évtizednyi időre eltávolodik az irodalom mindennapjainak életétől, hanem azért, mert élesen kirajzolja a számunkra fontos dichotómiát: amíg a nemesi politika egyik változatának sem állt előterében a nemzeti nyelv és irodalom ügye, addig az értelmiség, mely a nyelvkérdés (s vele az irodalom kérdését) nemcsak fontos, de drámai jelentőségű mozzanatként látja a nemzet életében – nem tartozik hozzá a nemességhez.

E helyzet kialakulásához nyilván több feltétel járult hozzá, az egyikről, de alighanem a legfontosabbról, szótunk: a nemesség azért nincs érdemlegesen jelen az irodalom életében, mert az ő tudatában sincs jelen az irodalom, a nemesi politika – bármilyen nemesi politika – figyelme II. József uralkodása idején más, a nemesség érdekeit közvetlenül és gyakorlati módon érintő területekre összpontosul. Az 1780-as évek nemesi politikájának ebből az átfogónak ítéltelhető sajátosságából természetesen következett, hogy az irodalom világa a társadalom vezető osztálya számára távoli térséggé vált, olyan térséggé, amelyet nem csupán üresen hagyott, de amelyet nem volt képes ellenőrizni sem. S mivel éppen itt, e felügyelet nélkül hagyott terepen jelentek meg a (túlnyomórészt plebejus származású) írók, törekvéseik középpontjában a nemzeti lét alapjaként felfogott nyelvvel és a magasrendű nemzeti lét alapjaként felfogott irodalommal: a helyzet egyértelműnek látszik. Ha ugyanis a nyelv és az irodalom ügye láthatóan nem tartozik a nemesi érdekek körébe, az írók viszont elszántan küzdenek érte, akkor ez csak azért lehet így, mert itt az ő saját ügyükről van szó. Vagyis: a nyelvi-irodalmi mozgalomban voltaképpen a nemességtől idegen, plebejus érdekek kapnak hangot.

Ez a magyarázat nyilván logikusan következik az elmondottakból s így a nyolcvanas évek nyelvi-irodalmi törekvéseinek a nemesi mozgalmak törekvéseivel való azonosítását illetően valóban joggal ébredtetett fel a kétely. Ez a magyarázat önmagában azonban még semmiképpen nem jelent választ magára a felvetett problémára, hiszen amikor ezek az írók (a Bessenyei-féle programtól eltérve) az irodalom elé elsősorban a nemzeti dicsőség elérését tűzik ki célként, akkor első pillantásra is a rendi mentalitás nacionalista igényeit kifejező és nem polgári-plebejusi szellemet tükröző célkitűzésnek adnak hangot. Sőt, ha figyelmesebben körültekintünk, akkor kialakulhat bennünk az a benyomás, hogy nemcsak a nemzeti dicsőség vágya rokonítja a nyolcvanas évek íróinak törekvéseit a nemesi világgal, hanem – úgy tetszik – a nyelvi-irodalmi mozgalmuk során megfogalmazott eszméik kapcsolódási rendje is megfelel a feudális világ értékrendjének és szemléleti formáinak. Láttuk, hogy itt az irodalom voltaképpen a nemzeti nyelv egyik és a nemzet szempontjából kitüntetett jelentőségű megnyilvánulása – a nyelv maga viszont közvetlenül a nemzetnek a kifüntetett jelentőségű megnyilvánulása: legfontosabb jele, létének záloga, lényegében egyedüli biztosítéka. Ily módon tehát a nyelv és az irodalom szorosan összetartoznak: nemzet mintegy a nyelvben inkarnálódik, a nyelv viszont az irodalomban, a nyelv a nemzet létét jelzi, az irodalom pedig a nemzet nagylétét jelezheti – a nyelv az irodalom által hódíthat, önmagában viszont a végső menedék, ha elvesz, elveszett a nemzet. Ez azt jelenti, hogy a nyelv és irodalom fogalmi egy drámai helyzetet alkotva kapcsolódnak össze: a nemzet előtt a dicsőség vagy a haldí, az irodalom által elérhető nemzeti dicsőség vagy a nyelv „elenyészésével” bekövetkező nemzetihalál áll. Olyan alternatíváról van tehát szó, amelynek felállításában láthatóan a feudális mentalitás működött közre – itt nincs helyük a hétköznapiaknak, csak a gyászoknak vagy az ünnepnek s itt nem munkáról esik szó, hanem harcról. A nemzetnek ugyanis – hiszen sorsa ebben a pillanatban még nyitott: vagy a

royale, thèse nobiliaire fogalmaira l. KOSÁRY Domokos, *A művelődéstörténet helye a történeti szintézisben*, Történelmi Szemle, 1974. 436–446.; FERENCZI László, *Voltaire-problémák*, Bp. 1978.) Kazinczy hivatalt vállalt a józsefi rendszerben s ez a döntés mélyen összefügg írói habitusával is, Gvadányi, az idős gróf pedig olyan ómódi royalista, hogy még az 1790–91-i országgyűlés eseményeit is ellenszenvvel figyeli.

dicsőség, vagy a halál vár reá – nyilvánvalóan küzdenie kell s valóban, a nyelvről és az irodalomról való megnyilatkozások metaforái a irodalom világot itt gyakran mutatják olyan harcmezőnek, ahol a különféle nemzetek a dicsőségért vetélkednek egymással. A nyolcvanas években a nemzeti nyelv és irodalom sorsáról való gondolkodás könnyen és természetesen ömlik bele olyan képzetekbe, amelyeket a (Bessenyei kifejezése!) „vitélző rend” közel érezhetett magához, hiszen a nemesség önmagáról alkotott ideologikus képének a vitézség mindig is lényeges eleme volt. S bár korántsem csak Decsy Sámuel ábrándozik a magyar nyelv remélhető diadaláról (ama „arany időről”, amikor nyelvünk minden fejedelmi udvarokból „küzi a francia nyelvet”), de azért mégis kevesen vannak, akik szerint maga a magyar nyelv aratna győzelmeket, itt túlnyomórészt a magyar nyelvű irodalom küzd a dicsőségért s a pillanatnyi helyzetet többnyire kedvezőtlennek ítélik. Kedvezőtlen Batsányi János véleménye is, szerinte az Európában most élenjáró nemzetek „egymás közt az elsőségért vetélkedvén, miránk még csak ügyelni sem látszanak”, noha régebben, a vitézség idején felnéztek ránk. Dehát éppen ezért kellene lehetővé tenni, hogy amint régen a „vitézség pálmájáért”, most – így óhajta Aranka György –, a „pallérozódás, esméret és értelem világában is vetélkedhessék”, most a nemzet más nemzetekkel. A harchoz erő kell s a nyelv állapota a nemzet erejének a jele („Minden nemzet boldogsága és ereje nevékedésének csalhatatlan jele volt eleitől fogva nyelvének gyarapodása” – írja Gyarmathy Sámuel), Péczeli József a német irodalom példáját azért idézi, hogy lássák honfitársai: ötven éve még erőtlen volt, most viszont „más nemzetek is kezdenek meghódolni neki”. Ez az irodalom terepére betörő vitézi mentalitás szélesebb körben is érvényesül, nyilván ez a minta vezérlő Péczelit akkor, amikor D’Alembert-től kölcsönzi a fordításról vallott nézeteit. Ez az elképzelés ugyanis lehetőséget ad a fordítóknak, hogy „mint bajnokok vijjanak meg” a tolmácsolandó művekkel és nyerjék meg ezt a viadalt, azaz: hozzanak létre a maguk nyelvén szebb művet, mint amilyen az eredeti. A képzetkör Csokonainál is feltűnik, egyik s jelentős versében, a Marosvásárhelyi gondolatokban a „csinos nyugat”, a „durva kelet”, a „hatalmas észak” és a „tethetetlen dél” közötti határhelyzetben ingadozó magyarságot a „többi nemzetek” – jellemző módon – éppen a vitézségre hivatkozva invitálhatják a haladásra, hiszen e nemzet szívében a „dicsőség szerelme” forr, csak a „vitéz lángot” kell a jó ügy, „durvaság” elleni küzdelem szolgálatába állítani. Még későbbi a nyolcvanas évek egyik reprezentatív írójának, Révai Miklósnak a nyilatkozata, de igen érdekes változatot tartalmaz: ő azt fejtegeti, hogy a „vitézül kikelő Nemzetnek” – 1806-ban vagyunk, – nemcsak a külső, de a „belső ellenséggel” való harc is „azon egy szentségű kötelesség” s ez a belső ellenség nem más, mint a hazai nyelvet elfelejtő „nagy gondatlanság”.²⁶

A nemzeti nyelv és irodalom ügye olyan harc színtereként jelenik meg, ahol (mint minden harcmezőn) a dicsőség és a halál esélye leleselkedik ránk – ez a helyzet s a leírására felhasznált frazeológia egyaránt arról árulkodik, hogy a nyolcvanas évek íróinak a nyelv és irodalom céljáról való gondolkodását a nemesi ízléshez és mentalitáshoz való idomulás jellemzi. Az idomulás azonban – ha megoly látványos módon történik is – természetesen egyáltalán nem lényegbeli azonosságot jelent s itt éppen erről van szó: a rokonság valóban csak látszólagos és voltaképpen alapvető különműködést takar el. Ez a nyilvánvalóan ösztönös, mély s a kor hőseinek nemcsak törekvéseit, de kedélyvilágát is mélyen befolyásoló azonosulás ugyanis nemcsak érthető, de az adott viszonyok között természetes jelenség is, hiszen igaz ugyan, hogy a nemesi politika számára nem volt különösebb jelentősége a nemzeti művelődés ügyének s így a irodalom szabad térségként tárulhatott fel a plebejus értelmiség előtt – erről az egyáltalán nem vagy igen rosszul őrzött terepről azonban elsősorban azt kell tudni, hogy egy erőteljesen működő feudális társadalom rendjén belül helyezkedett el. Ha az irodalom berkeiben nem is volt jelen a nemesség, a társadalom életében természetesen az övék volt a hegemonia s ez alapvetően

²⁶ A képzetkör a kor irodalmában igen gazdagon van jelen és számos változatot tartalmaz, itt valóban csak néhány példa szerepel. Az idézetek helyei: DECSY Sámuel, *Poraiból megélemedett Féniksz*, Buda, 1790. 155.; BATSÁNYI János *Összes Művei* (Sajtó alá rendezte KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor), Bp. 1960. II. 256.; ARANKA György, *A Magyar Nyelvművelő Társaság*. Újabb elmékedés, In: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*, Bukarest, 1955. Sajtó alá rendezte JANCSÓ Elemér, 119.; GYARMATHI Sámuel, *Okoskodva tantó Magyar Nyelvmester*, Buda, 1794. I. V.; Minden Gyűjtemény, II. 62–63.; RÉVAI Miklós, *Alázatos segedelem kérés...* Buda, 1806. 1–2.

befolyásolta a plebejus irodalmárok helyzetét, akiknek nem egyszerűen „alkalmazkodniok” kellett a társadalmi környezethez, emberi értékeihez és szemléletéhez, de ők ennek a világnak a szülöttei voltak s számukra ez a világ volt a természetes közeg. A körülményekhez való viszonyuk döntő mozzanatát azonban immár nem a kényszerűségek, hanem a megnyíló lehetőségek alkották. Ha ugyanis közelebről megnézzük az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmában előtérben álló fogalmakat, akkor azt látjuk, hogy e mozgalmat mélyen befolyásolta ugyan a társadalmi környezet, de nincs arról szó, hogy a maga képére és hasonlatosságára formálta volna törekvéseit, itt ennek éppen a fordítottja következett be: a feudális szemlélet és ízlés leplebe burkolózva a feudális világtól idegen lényegű érdekek és erők nyilatkoztak meg. Az írók mintegy átértelmezték és új ideológiai tartalmakkal bővítették ki a nemesi mozgalmat s ebben az átértelmezésben és kibővítésben valóban a rendi célkitűzésektől eltérő, saját érdekeik fejeződtek ki.

V.

A plebejus származású írástudók számára megnyíló lehetőségek alapja az volt, hogy a magyar nemesség tudatában a II. Józseffel való konfrontáció során megnőtt a jelentősége a nemzeti jeleknek ill. jelvényeknek, a koronának, a zászlónak, az öltözetnek és – noha ebben a sorban számára csak alkalmi és másodlagos szerep jutott – óhatatlanul növekedett a jelentősége a nemzeti nyelvnek is. Az irodalmárok reagálásaiból kiderül, hogy a nemzeti jelek az ő számukra is fontosak voltak (jelentős szerzők köszöntik pl. a hazatérő koronát), értékelésük azonban gyökeresen eltér a nemesi politika értékelésétől. Fontos hangsúlyozni, hogy ebben a vonatkozásban gondolkodásuk a nemesi politikával lényegében azonos vagy csaknem azonos fogalmi körben mozog s valóban egyedül az értékelés az, amelyben gyökeresen eltérnek az álláspontok. Itt azonban pontosan az értékelésbeli eltérés az alapvető mozzanat, azt jelzi, hogy a kor irodalmában a nemzeti jeleknek a nemesi politikától merőben eltérő rangsora jelenik meg. Az 1790-ben oly képtelenül nagy jelentőségűvé emelkedett nemzeti öltözet meglehetősen a háttérbe szorult, ellene időnként kesernyés kritikai hangok is megszólalnak (még az ellenálláshoz politikailag a legközelebb álló Decsy Sámuelnek is vannak fenntartásai)²⁷ – a nemzeti nyelv kérdése pedig minden mást a háttérbe szorít. A nyelv ugyanis – láttuk – ebben az interpretációban nemcsak a nemzet legfontosabb jeleként mutatkozott meg, de korrelatív viszonyban is van a nemzeti léttel: a nyelv eltűnte éppoly természetszerűleg jelzi a nemzet halálát, ahogyan a fejlődő és gyarapodó nyelv (ami túlnyomórészt a fejlődő és sikeres literatúrában mutatkozik meg) a nemzet virágzását. A nyelv léte és a nemzet élete között megteremtett és drámai hangsúlyokkal bemutatott kapcsolat meghatározó mozzanata azonban nem az, ami jelöl, a nyelv, hanem az, amit jelöl, a nemzet s a nemzet tartalma ebben az összefüggésben határozottan rajzolódik elő: az egy nyelven beszélők közösségét jelenti. Mivel tudjuk, hogy a nemesség önmagát tekintette a nemzetnek a XVIII. század végén is, akár őrizni akarta ezt az állapotot (mint a konzervatív nemesi többség), akár csökkenteni a társadalmi szakadékot, mint a reformok lehetőségét a hetvenes évek óta kereső rendi felvilágosodás, az „egy a nyelv, egy a nemzet” oly sok változatban megfogalmazott tézise – ha nem is nyíltan és kihívó módon, de – egyértelműen mást mond, mint a rendi elképzelés: ha a nemzet kizárólagos jele a nyelv, akkor a nemzethez való tartozásnak sem lehet más és érvényes kritériuma. A helyzet döntő mozzanata éppen az, hogy az ellenálló nemesség társadalmi és politikai súlya nagy jelentőséget kölcsönözött a nemzeti jeleknek általában, az írók viszont újfajta –

²⁷ DECSY Sámuel, *A magyar szent koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak históriája*, Bétsben, MDCCXCII. 274. „... Minthogy már a’ Sz. Korona őrizetere ki állott magyar nemesség nemtsak hazafiúi jó indulatya, hanem fényes köntösei által is meg akarta magát másoktól különböztetni, minden kereménnyét fel áldozta e végre ... Ennyiben mind önnön magoknak, mind hazájoknak sokat ártottak.” Bőven idézhetők más példák is, így a másik végletéről Péczeli József, aki nyíltan és sokoldalúan határozza el magát a nemesi célkitűzésektől: „Nem abban áll a Nemzet ditsősége, hogy házainkon számok ne legyenek, földjeink meg ne mérettessenek, a nemesség szabadon nyulászhasson sat, hanem abban, hogy a’ mi nyelvünk legyen a’ maga hazájában az első, s a’ mi Litteraturánkat ne tsak ismerjék, hanem betsüljék is az idegen Nemzetek.” Minden Gyűjtemény, IV. 47.

s a nemességtől gyökeresen eltérő – rendet állapítottak meg e jelek között és tették is nyilvánossá ezt az újfajta rangsort: Ők éppen azt állítják előtérbe, ami az egész nemzetnek, az alacsonyabb néposztályokat is magába foglaló nemzetnek a jele, a nemzeti nyelvet. Az írók ily módon valóban kapcsolódnak a nemesi ellenálláshoz, de vele szemben mégis a saját érdekeiket képviselik – a nemzeti nyelvért való küzdelmük az ellenálló nemesség mozgalma által nyújtott lehetőségeket kihasználva kezdi ki a rendi Magyarország ideológiai alapjait.

Éppen olyan fontos azonban hangsúlyozni, hogy nincs éles támadásról szó, mint azt, hogy a különbség élesen és félreismerhetetlenül rajzolódik elő.

Hogy a plebejus elképzelések mennyire eltérnek bármilyen rendi felfogástól, a legvilágosabban érzékeltetheti az a különbség, amely a nyolcvanas évek nyelvi mozgalma és Bessenyei György álláspontja között megfigyelhető, noha – utaltunk rá – a nemzeti nyelv a hetvenes években vezető szerepet játszó nemesi irodalmárának gondolatvilágában is kulcsfontosságú mozzanat volt. Az általa kidolgozott program érvelési módjának – a cél: a közboldogság, a boldogság eszköze a tudomány, a tudomány kulcsa viszont a nyelv, a „számosabb rész” nyelve –, e sokat idézett gondolatmenetnek a lényege ugyanis nemcsak abban van, amit kimond, de abban is, amit elhallgat. A nemzeti nyelv fogalmát ő az emberek boldogságához rendeli s voltaképpen kiszakítja a nemzet szubsztanciális minőségei közül, az így nem a nemzet közösségéhez való tartozás alapjaként, hanem a közösség boldogságának alapjaként mutatkozik meg. Bessenyei – szoltunk erről is – „egész nemzet”-ben gondolkodott ugyan és megteremtette az elméleti lehetőséget a nemesség és a „paraszi község” közötti mobilitás számára, felfogása azonban ezzel együtt, pontosabban: éppen így helyezkedik el a nemesi ideológia keretei között, hiszen arról nincs szó, hogy meg akarná szüntetni a társadalom rendi tagoltságát. Elgondolásának nyilvánvaló célja a nemesség és az alsóbb néposztályok közötti távolság (s így a feszültség) csökkentése: a tudományok művelésében való kiválóság megteremti a társadalmi előrelépés lehetőségét a „porban heverő jó elmék” számára, de a tudományok terjedése emeli is az általános boldogság – és ezzel nyilván az általános nyugalom – szintjét. Mivel a tudományok művelése és terjesztése egyaránt csak a közös nyelvet beszélők körében, azaz: a nemzet keretei között valósíthatók meg, nála így, a tudományok szempontjából van a nyelv kulcspozícióban. A hetvenes évek filozófusa és a nyolcvanas évek írói között meglévő különbség tehát tisztán rajzolódik elénk: Bessenyei számára különleges szerephez jut a nemzeti művelődés – programjában a boldogság áll a középpontban, a nemzet ehhez csupán természetes keretül, a nemzeti nyelv pedig kézenfekvő eszközként szolgál –, utóda számára viszont a nemzeti művelődés került az előtérbe, az ő mozgalmuk egyik tétje ugyanis a nemzet fogalmának kitágítása a nyelv ügyével való összekapcsolása révén.

A nyelvkérdésben megjelenő ideológiai álláspontok különbsége jól előtűnik – a nyelvkérdéssel a plebejus értelmiség egy nyelvi alapon elgondolt, egységesítő, tehát a rendi felfogással ellentétes nemzetfogalomnak szerez érvényt. Láttuk azonban, hogy a nyelv ügye náluk többnyire nem önmagában áll; a küzdelem tétje nem lehet csak a lét megőrzése, küzdeni kell a magasrendű lét eléréseért is és a nyelv erre önmagában végső soron nem alkalmas: a nemzeti dicsőség elérése elsősorban a irodalom elérése felé tűzhető ki célként. S habár így a nemesi mentalitás számára kedves értéket jelölnek meg, ez – ha alaposabban szemügyre vesszük a helyzetet – voltaképpen mellékes, az igazán döntő mozzanat itt maga a megválasztott terep, az tehát, hogy ezt a reprezentációs feladatot a nemzetnek a irodalom területén kell megvalósítania. Így nyilvánvaló, hogy a nemzet elé a dicsőség elérésének célját kitűzve voltaképpen olyan feladatot jelölnek meg, amelyet csak Ők, az írástudók képesek megoldani. Amikor tehát az értelmiség az irodalom területére helyezi át a nemzet előtt álló legfontosabb célt – világtörténelmi példákkal igazolja, hogy minden jelentős nemzet ezt az utat járta –, akkor a nemzet fiai között meglévő társadalmi hierarchiától eltérő tagolódás jogosultságát sugalmazza: ha a nemzetnek a „tudományok” terepén kell felvonultatnia erőit, akkor azokra vár különleges szerep és ennek megfelelő erkölcsi súly, akiknek e feladat betöltéséhez megfelelő képzettségük és tehetségük van. Ez az elgondolás – első pillantásra is belátható – eltér a nemesi érdekektől s meglehetősen nyíltan fejezi ki az értelmiség önérvényesítő törekvéseit. Alapvetően különbözik a rendi felvilágosodás Bessenyei által kidolgozott programjától is, hiszen őt a irodalomnak (a „tudományok”-nak) teljesen más célja van, csak a közboldogság szintjének emeléséről van szó, de nincs a nemzeti dicsőség reprezentációjáról – a Jámbor szándék-ban pl. a magyar nyelven művelt tudomány

esetleges külföldi sikere is elsősorban üzleti-pénzügyi sikerként mutatkozik meg. Ez a különbség onnan származik, hogy a két elgondolás eltérő ideológiai célok szolgálatában áll: Bessenyei a közboldogság előtérbe állításával a társadalmon belüli feszültség csökkentésére törekszik, utódai viszont a csak általuk, az írástudók által megvalósítható cél, az irodalom terepén elérhető nemzeti dicsőség céljának kitűzésével –, önnön szerepük jelentőségét akarják emelni a társadalmi hierarchiában, ami persze (noha egyáltalán nem drasztikus módon) óhatatlanul a rivalizálás-szellemét lopja be a társadalom életébe s így éppen a feszültséget növeli. S bár az elgondolások különbsége szembeötlő, egy lényeges vonatkozásban azonban megfeleléssel találkozunk s alighanem éppen itt található meg annak az eredete, hogy miért nőtt Bessenyei alakja oly nagyra a nemcsak eltérő ideológiai célokért küzdő, de általában más irodalmi mintákat is követő plebejus utódok tekintetében. A nyolcvanas évek értelmisége olyan értékrendért küzd, amelynek keretében érvényesülhetnek érdekeik, amely független mindenféle előjogtól, de – Bessenyei sem tud más módot a közjó szempontjából oly döntő „tudományok” kifejlesztésére és elterjesztésére, mint lehetővé tenni a „kicsinyek” számára a vetélkedést, megnyitni a „porban heverő jó elmék” számára a társadalmi érvényesülés útját. Többször is kifejtett eszméje – ahogy régen a „kard” volt, az ő korában immár a „penna” a nemesedés legfőbb eszköze –, voltaképpen a plebejus irodalmárok legfontosabb célkitűzését fogalmazza meg a közjó elérésének módszereként.

A nyolcvanas évek értelmiségének nyelvi-irodalmi mozgalma így egyszerre és szétválaszthatatlanul tükröz plebejus és értelmiségi érdekeket: a nyelvért vívott küzdelem a nemesség feudális nemzetfogalmával szemben egy nyelvi alapon elgondolt, tehát egységesítő nemzetfogalmat állít szembe, a nemzeti irodalom ügye viszont a nemzet fiainak újfajta, a születés adta előjogoktól és a vagyontól független, a képzettség vagy a tehetség alapján elgondolható rangsorát állítja előtérbe.

Az írók nyelvi-irodalmi mozgalmanak antifeudális ideológiai tartalma ilymódon tisztán megmutatkozik, fontos azonban hangsúlyozni, hogy ez a fogalmi síkon oly nyilvánvaló szembenállás a valóságos életben ugyan gyökeresen eltérő tendenciaként, de nem konfliktusként jelentkezett. Küzdelemről itt nem volt szó, annak ellenére, hogy az értelmiség részéről időnként erőteljes kritikai hangok is megszólaltak.²⁸ Egyrészt azért nem, mert a nemesség láthatóan nem tudott védekezni az ellen, hogy az írók újfajta, plebejus és értelmiségi érdekeket tükröző rangsort állapítsanak meg és tegyenek nyilvánossá a nemzeti jelek között, másrészt viszont azért, mert nem is volt szüksége a védekezésre: a nemesség a társadalom életében olyannyira hegemon helyzetben volt, hogy a literátorok önérvényesítő nyelvi-irodalmi mozgalma nem emelkedhetett a nyílt és közvetlen támadás szintjére. Így a plebejus értelmiség a saját érdekei szerint értelmezhetette át ugyan az ellenállás nemzeti céljait, hiszen a nemesség oly nyilvánvaló túlerejének velük szemben nem volt megfelelő bölcséleti és ideológiai védelme – maga a túlerő azonban lehetetlenné tette, hogy az értelmiség a valóságban is ezt a szerepet játssza ebben a viszonyban, ami érdekei és céljai szerint volt: az ellenfél szerepét. Ennek a helyzetnek eredményeképpen egy különös, feszültséggel terhes, de a kulturális élet szempontjából igen termékenynek bizonyuló szimbiózis jött létre, együttlét, amelyben a plebejus irodalmárok nyelvi-irodalmi mozgalma eredendően olyan energiával rendelkezett, amely idegen volt az ellenálló nemesek mozgalmatól: a nemzeti nyelv és irodalom a nemzet fiai közötti egyenlőségnek és ugyanakkor a valóságos érdek igazságos elbírálásának a birodalmaként mutatkozott meg, érte dolgozva az értelmiség saját értékének és jelentőségének a tudatát élhette át. Mivel azonban a nemzeti nyelv (s vele az irodalom) ügyét gyakorlatilag nem lehetett leválasztani azokról a nemzeti jelekről, amelyek a nemesség saját jelei voltak, a nemesi politika egyszerűen nem különíthette el magától azt a mozgalmat sem, amely voltaképpen az ő nemzeti törekvéseit vitte tovább és formálta át plebejus és értelmiségi célokat szolgáló nemzeti törekvésekké. Ez pedig azt jelenti, hogy a nyelvi-irodalmi mozgalom a maga szolgálatba tudta állítani azt a lendületet is, amellyel maga a nemesi ellenállás rendelkezett.

²⁸ A nyelvi-irodalmi mozgalomban szerepet játszó értelmiségnek a nemesi politikától és ideológiától nyíltan, sőt, időnként erőteljesen eltérő megnyilatkozásai külön elemzésre várnak s nem férnek meg e tanulmány keretei között.

A különleges helyzet – a nemesi ellenállás *politikai* lendülete támogat egy olyan mozgalmat, amely a rendi *ideológiával* ellentétes tendenciák hordozója – különleges jelentőséggel bír a magyar irodalom sorsa szempontjából: a két (s eredendően ellentétes) törekvés egy irányba való hatásának tulajdonítható, hogy a nemzeti nyelv és irodalom presztízse a század utolsó évtizedeiben rendkívül erőteljesen megnövekszik. E presztízsnövekedésnek több és szembeötlő ténye van – nyilván a nemzeti nyelv most felismert jelentőségével függ össze, hogy ezekre az évtizedekre esik a magyar nyelvtudomány megalapozása és első aranykora, az irodalomművelés státusának látványos emelkedése tükröződik az írás (és publikálás) vonzerejének igen széles körű terjedésében éppen úgy, mint az indulatokban, amelyeket az írással kapcsolatos mesterségbeli kérdések tudnak ébreszteni, de abban is, hogy pl. most tárja fel önnön múltját a saját jelentőségére ráébredő nemzeti literatúra: a XIX. század elejére jórészt ismertté válik a magyar irodalom történetének ma ismert „törzsanyaga”.²⁹ Gyorsan a szemünkbe ötlük azonban, hogy e különleges politikai-ideológiai helyzetből eredő presztízsnövekedés egy egyenlőtlenség létrejöttén át érvényesült: elsősorban a literátori öntudat megerősödésében mutatkozik meg, mintegy az irodalom világának belső eseményeként, de – bár ezen a területen is dinamikus változásokról lehet beszélni – nincs szó arról, hogy hasonló mértékben változott volna magának az irodalomnak a társadalomban elfoglalt helyzete is. Ennek az egyenlőtlenségnek egyik fontos következménye, hogy éppen most, a nekilendült fejlődés folyamatában jóval elesebb fény vetül a magyar társadalom művelődési viszonyainak elmaradottságára, mint korábban.

Ez a fény jelentős részben két nagy tehetség indulásának kísérő jelensége volt – a kilencvenes években fellépő Csokonai Vitéz Mihály és Kármán József első munkáiban egyaránt fontos szerepet játszik a hazai kulturális állapotok kritikája. Fontos azonban látnunk, hogy a kritikát itt nem a romló helyzet miatti elkeseredés váltja ki, ellenkezőleg: a megnövekedett öntudat teszi lehetővé a határozott fellépést egy éppen javuló, bár az elvárhatótól természetesen messze elmaradó helyzettel szemben. A megnövekedett literátori öntudat tükröződik a magas normában, amelyet a hazai állapotokkal szembeállítanak, de ez tükröződik abban is, hogy a – keserű és éles hangú – bírálatok mögött erőteljesen van jelen a magyar irodalom hatóerejére (s így sorsára is) vonatkozó bizakodás. Mert Csokonai látleletéhez, az 1793-ban keletkezett A méla Tempefői vagy az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon c. színmű által nyújtott „szatirikus körkép”-hez nyilván hozzá kell számítani a számításba vett közönséget, a kor embereit, akik a szerző reménye szerint majd beülnek a darab előadására s ott jól szórakoznak, azt a reményt tehát, hogy létezik azok tábora, akik kinevetik Tökkolopit, Sertepertit és Koppóházit, akik bizakodnak Fegyverneki megváltozásában, de akiknek szíve elsősorban természetesen Tempefőiért és Rozáliáért dobog és velük – a magyar irodalomért. Csokonai – tudjuk – nem fejezte be színművét és ez a mű értelmezése szempontjából különlegesen fontos tény arról árulkodik, hogy a költő, aki tudja, hogy *valóban* rá lesz szorulva a mecénási jóindulatra, *már* nem tesz közzé ilyen darabot, aki viszont elkezdte, az nem látta ugyan rózsásnak a helyzetét, de *még* látnivalóan másfajta, éppen ama jól szórakozó közönség által biztosított poétai státusban reménykedett. Még erőteljesebb reménykedés figyelhető meg a Nemzet tsinosodását író Kármán analízisében, ő nem is abban bízik, hogy a közönség a literatúra pártján áll – nála maga az irodalom mutatkozik meg döntő, a helyzet megváltoztatására képes tényezőként. Hiszen ha a jelenlegi „versecskék”-ből és „tolmácsolás”-ból álló irodalmunk a saját „környülállásaink”-at ábrázoló, eredeti munkákat nyújt a közönségnek s ha a „pepécselés” helyett a „nyomos tudományok”-kal foglalkoznak az írók, azaz: ha felébresztjük az olvasók érdekeltségét – akkor felderül a „tudományok” számára oly zord hazai „klíma”.

A két zseniális fiatalember kritikai indulatában tehát nem a sanyarú művelődési viszonyok leplezésére irányuló bátorság az igazán figyelemre méltó, hanem az, ami e bátorság alapja és intellektuális fedezete: az irodalomba vetett bizalom megnövekedése és az ebből következő írói magabiztosság. Kritikai magatartásuk az egyik első, de természetesen korántsem egyetlen következménye annak az új státusnak, amelyet az 1780-as évek értelmisége vívott ki az irodalom számára.

²⁹ MARGÓCSY István, *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*, ItK 1984.

NATION, LANGUE, LITTÉRATURE

(A l'idéologie des intellectuels hongrois des années 1780)

On peut observer que la question de la langue nationale figure d'une manière différente dans les écrits de György Bessenyei, l'écrivain hongrois le plus considérable des années 1770 et dans ceux des jeunes écrivains débutant aux années 1780. Pour Bessenyei, la langue est un instrument, l'instrument de la propagation des sciences, et par là, celui de l'élévation du „bonheur public”, pour ses successeurs, par contre, elle est, en premier lieu et avant tout, un signe, le signe le plus important de l'existence de la nation. C'est cette conception qui est la base de ce que, dans la seconde moitié des années 1780, se fait entendre, une fois de plus souvent, la peur; notre langue est sur le point de „périr” et avec elle la nation hongroise disparaît, elle aussi, du rang des nations. Mais cette conception de la langue, en tant que conservatrice principale de l'existence nationale, n'est pas seule, on y trouve d'ordinaire le point de vue caractéristique de cette génération concernant la tâche de la littérature et qui est également caractéristique. La langue prouve l'existence de la nation, la littérature écrite en langue nationale prouve, par contre, la qualité de l'existence nationale, sa tâche principale est donc de documenter le haut niveau de la culture nationale et d'acquérir de la reconnaissance et de la gloire pour la nation. De cette sorte, les signes semblent renvoyer au fait que, contrairement à la conception calme et pleine de perspectives de György Bessenyei, ce sont les peurs et les désirs nationalistes de la résistance nobiliaire se déployant contre Joseph II depuis 1780, son avènement au trône, qui se font entendre désormais dans le monde de la littérature. Pourtant il y a beaucoup de faits frappants qui contredisent à cette explication évidente, avant tout le fait que, dans la politique de la noblesse hongroise de l'époque de Joseph, la question de la langue et de la littérature n'a aucune importance au fond, de plus, les questions de la culture ont été reléguées à l'arrière-plan pour la noblesse se livrant à des escarmouches durs contre l'empereur dans le domaine du droit public. Il est caractéristique que dans la vie de la littérature hongroise de la fin du siècle, les représentants de la noblesse propriétaire sont à peine présents, bien que la littérature hongroise ait été, à l'époque précédente et à l'époque suivante aussi, sans équivoque sous une conduite nobiliaire.

Quelle en est l'explication? L'étude cherche à démontrer que le mouvement de langue et de littérature se déployant aux années 1780 s'est déployé certes conformément au goût et aux formes de conception du monde féodal, pourtant elle exprime fondamentalement les intérêts et les aspirations des intellectuels plébéiens qui, par suite de la tournure des circonstances, ont acquis un terrain d'activité agrandi.